

İbn Receb el-Hanbelî'nin Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Şerh Metodu

The Commentary Method in Ibn Rajab al-Hanbali's Jami' al-'Ulum wa'l-Hikam

Muhammet SUIÇMEZ¹, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EŞER²

¹Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Doktora Öğrencisi, Sakarya
•muhammetsuicmez@hotmail.com ORCID > 0000-0003-3808-6009

²Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Balıkesir
•ahmet_esher@hotmail.com ORCID > 0000-0003-4948-8337

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01 Mayıs / May 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Aralık / December 2022

Yıl / Year: 2022 | Sayı - Issue: 53 | Sayfa / Pages: 725-756

Atıf/Cite as: Suuçmez, M., Eşer, A. "İbn Receb el-Hanbelî'nin Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Şerh Metodu"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 725-756.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Muhammet SUIÇMEZ

Yazar Notu / Author Note: "Bu makale, Muhammed Suuçmez'in 2006 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Yavuz Köktaş danışmanlığında hazırladığı "İbn Receb el-Hanbeli ve Câmiul-ulûm ve l-hikem adlı eserindeki hadis şerhçiliği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir."

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN CÂMIU'L-ULÛM VE'L-HİKEM ADLI ESERİNDEKİ ŞERH METODU

ÖZ:

Bu makale, İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*'indeki şerh metoduna odaklanmaktadır. İbn Receb'in hayatı ve hadis ilmindeki yerine kısaca temas edildikten sonra eserin telif gayesi, zikredilen hadislerin konusu ve kaynakları ile şerh yöntemi ve şerhin kaynakları incelenmektedir. Şerh; teknik özellikler, isnad ve muhteva açısından olmak üzere üç ana başlıkta ele alınmaktadır. Teknik özellikler açısından ayet ve hadisler, sahâbe ve tâbiûn sözleri, israiliyat, şiir, doktorların görüşü ve rüyalara yer verilmektedir. İsnad yönünden; seneddeki kapalılığın veya müphem ismin açıklanması, ravi tanıtımı, muhaddislere yönelik eleştiriler ve ravilerin cerh-ta'dil bakımından değerlendirilmesi, rivayetlerin sıhhati ve tahrici gibi konular üzerinde durulmaktadır. Muhteva itibarıyla ise rivayetlerin sebep-i vürûdu ve söyleniş hikmetleri, müşkilin izahı ve ihtilafın giderilmesi, garip kelimeleri izah ve kelime tahlilleri, fıkıh usûlü konuları ve fikhî istinbatların yanı sıra akîde, tasavvuf ve adâb gibi alanlara dair birtakım açıklamalara değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İbn Receb el-Hanbelî, Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem, Kırk Hadis, Erbaûn, Şerh.*

THE COMMENTARY METHOD IN IBN RAJAB AL-HANBALI'S JAMI' AL-'ULUM WA'L-HIKAM

ABSTRACT

This article focuses on the commentary method in Ibn Rajab al-Hanbali's (d. 795/1393) *Jami' al-'Ulum wa'l-hikam*. After briefly touching upon the life of Ibn Rajab and his position in the science of hadith, the purpose of writing this commentary, the subject and sources of hadiths in his book, and the method and sources of commentary are examined. This commentary; it is discussed under three main headings, namely in terms of technique, isnad and content, and their subheadings. In terms of technique or commentary method, verses and hadiths, sayings from the companions and their followers, Isrâiliyyât, poetry and dreams are included. In terms of Isnad; it focuses on issues such as the explanation of the obscure or ambiguous name in the sanad or matn (text), the introduction of the narrator, the criticisms of the hadiths and the evaluation of the narrators by the terms of carh-tâdil, the authenticity of the narrations and the irritant. In terms of

content, some explanations about the fields such as creed, sufism and etiquette are mentioned, as well as the reasons for asbâb al-wurûd al-ḥadîth and the wisdom in the utterance context, the explanation of the problem and the elimination of the conflict, the explanation of unknown (gharib) words in the text of hadith and word analysis, reference to the subjects of fiqh methodology and the method of deriving the ahkam (tarîq istinbâṭ al-aḥkâm)

Keywords: Ibn Rajab al-Hanbali, Jami' al-'Ulum wa'l-Hikam, Forty Hadith, Arba'in, Commentary.

GİRİŞ

Kırk hadis yazımının başlangıcı Abdullah b. Mübârek'e (ö. 181/797) nispet edilmekle birlikte türün İmam Nevevî'yle (ö. 676/1277) şöhret kazandığı bilinmektedir. Erbaûn derleme faaliyeti, genellikle “Ümmetimin dinî işlerine dair kırk hadis derleyen kimseyi Allah Teâlâ fakihler ve âlimler topluluğu arasında diriltir” meâlindeki zayıf bir hadise dayanmaktadır.^[1] Bununla birlikte Nevevî'nin işaret ettiği üzere derlemeyi, “Resûlullah'tan duyduklarını iyice öğrenip onu duymayanlara aynen nakledenlerin, Allah yüzünü ak etsin”^[2] duasının yer aldığı sahih hadisle ilişkilendiren âlimler de bulunmaktadır. Muhaddisler başta olmak üzere İslâmî ilimlerin tefsirden fıkha, Arap dilinden tasavvufa hemen her disipliniyle ilgilenen ilim adamları hatta şairler ve yazarlar da kırk hadis telifine girişmişlerdir. Bu geleneği devam ettirmek, okuyanların duasını almak, sevap kazanmak veya bir hastalıktan kurtulmak için bu yönde eser verenler olmuştur.^[3]

İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) fikhın ana kaidelerinin teşkil eden yirmi altı hadisi derlediği *el-Eḥâdîsü'l-küllüyye elletî aleyhâ medârü'd-dîn* adlı eserine, Nevevî'nin on altı hadis ekleyerek kırk iki hadisten meydana getirdiği *el-Erbaûn*'u bu türün en meşhur örneğidir. Erken dönemden itibaren oldukça geniş bir literatüre sahip hadis şerh edebiyatının özel bir şubesi de “erbaûn”a dayalı şerh edebiyatıdır. Nevevî'nin bahsi geçen eserine sekiz küllî hadis ekleyen İbn Receb el-Hanbelî'nin şerhi de erbaûn şerh edebiyatının meşhur ve önemli çalışmalarından birisidir. “İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği” başlıklı bu makalemiz ise İbn Receb'in mezkûr eserindeki şerh anlayışını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaçla İbn Receb'in ilim hayatı, eserini telif metodu

[1] İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzülü'l-ibâs ammâ'stehera mine'l-ehâdîsi alâ elsine-ti'n-nâs, thk. Yusuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed (Dimaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, 1421/200), 11/290 (hadis no: 2465).*

[2] Tirmizî, İlim 7; Ebû Dâvûd, İlim 10.

[3] M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/467.

ve gerekçesi, seçtiği hadislerin konusu ve tahriri, şerhte yararlandığı kaynaklar ile rivayetlerin isnad ve muhtevasını değerlendirmesine yer verilecektir.

I. İLMİ HAYATI

Rebiülevvel 736'da (1335) Bağdat'ta dünyaya gelip 795'te (1393) Dımaşk'ta vefat eden İbn Receb, ilk eğitimini muhaddis babası ve dedesinden gördü. Doğum yeri olan Bağdat'ta Abdürrahîm b. Abdullah ez-Zerîrânî, Safiyyüddin İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Alemüddin el-Birzâlî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Telî ed-Dımaşkı gibi âlimlerin ilim meclislerinde bulunarak kendilerinden icâzet aldı. Hicrî 744-748 arasında çıktığı ilim yolcuğunda uğradığı Dımaşk'ta İbnü'n-Nakîb el-Mısırî ve Alâeddin Ahmed b. Abdülmü'min es-Sübki'den icâzet alarak Muhammed b. İsmâil el-Habbâz ve İbrâhim b. Dâvûd el-Attâr gibi muhaddislerden hadis dinledi. Nablus'ta Hâfız İbn Bedrân'ın talebelerinden ders gördü ve Kudüs'te Alâî'den hadis tahammül etti. Kahire'de İbnü'l-Mülûk ve Muhammed b. Muhammed b. Ebü'l-Harem el-Kalânisi'nin hadis halkasına katıldı. Zeynüddin el-İrâkî, İbn Abdülhâdî ve Alâeddin Ali b. Zeynüddin el-Müneccâ gibi âlimler de hocaları arasındadır. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, İbnü'l-Lahhâm, İbnü'r-Ressâm, Abdurrahman b. Ahmed b. Ayyâş, Kâdıl-kudât Ebü'l-Fazl Muhibbüddin Ahmed b. Nasrullah el-Bağdâdî ve Ebû Zer Abdurrahman b. Muhammed el-Mısırî gibi âlimler ise önde gelen talebelerindedir. Dımaşk'a yerleşen İbn Receb'in ilmî hayatında, talebelik yaptığı ve ölümüne kadar kendisinden ayrılmadığı İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) önemli bir rolü vardır. Hanbeliyye Medresesi'nde ders veren, Ömeriyyetü's-Şeyhiyye ile Türbetü'l-İzziyye medreselerinde ise vâizlik yapan İbn Receb, Kassâindeki Sükkeriyye Medresesi'nde öğretim ve telif faaliyetleriyle meşgul oldu. Daha çok hadis alanındaki otoritesiyle tanınsa da fıkıh, usul, tefsir, kelâm, ahlâk ve tarih sahalarında da eser veren İbn Receb, Dımaşk ve Kudüs'te Hanbelî mezhebinin önde gelen isimlerinden birisiydi.^[4]

II. TELİF GAYESİ

Yukarıda ifade edildiği üzere İmam Nevevî, İbnü's-Salah'ın dinin ana konularını ihtiva eden küllî hadisleri bir araya getirdiği yirmi altı rivayete on altı hadis ilave ederek meşhur *Erbain*'ini tasnif etmişti. İbn Receb ise bunlara sekiz hadis daha ekleyerek sayısı elliye ulaşan rivayetlerin şerhini ihtiva eden *Câmiu'l-ulûm ve'l-hi-*

[4] Biyografisi için bk. Selâhaddin Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîne'd-Dımaşkıyyîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1398/1978), 218-219; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005), 1/11-51; İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrahim el-Bâcis (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/25-52 (tercemetü'l-müellif); Cengiz Kallek, "İbn Receb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/243-247; Suiçmez, İbn Receb el-Hanbelî, 6-27; Bahadır Opus, İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği -Fethü'l-Bârî Örneği-, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 9-72.

kem'ini kaleme almıştır.^[5] Eserin tam adı *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kilem*'dir.^[6]

İbn Receb, şerhinin gayesini ve yöntemini bizzat kendisi açıklamaktadır. Telif metodunu, “hadisin şerhine geçmeden önce ilgili rivayetin sahih veya zayıf olup olmadığının bilinebilmesi için senedine işaret ettim. Nevevî'nin rivayeti dışında hadise aynı/yakın manadaki başka rivayetler ve o konudaki diğer sahih hadislere de dikkat çektim.”^[7] sözleriyle ifade etmektedir. Bundaki maksadını ise “gayem, sadece küllî hadislerin içerdiği nebevî lafızları açıklamaktır. Bu çerçevede Nevevî'nin sahâbî ravilerle ilgili hal tercümelerindeki lafızlara ve kaynak gösterdiği kitaplardaki ibarelere kayıtlı kalarak şerhimi uzatmadan yalnızca lafızların manalarına değineceğim. Cevâmî' şeklinde nitelenen kelimelerin anlamlarını ortaya koymak üzere edebî manalar, hikmetler, bilgiler, hükümler ve kurallar tespit edilecektir.”^[8] ifadesiyle ortaya koymaktadır.

İbn Receb'in mukaddimede zikrettiği şerh metodu ve amacına ne kadar bağlı kaldığı veya hedefinin ne kadarını gerçekleştirebildiği bizzat söz konusu eserinden hareketle ortaya konacak olan tahliller ışığında daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda yapılacak analizlere projeksiyon tutması için öncelikle eserdeki hadislerin konuları ve tahrirleri listelenecek, ardından şerhin kaynakları ve şerh metodu sorgulanarak isnad ve metin tahlillerine yer verilecektir.

III. HADİSLERİN KONUSU VE KAYNAKLARI

	Başlıklar	Kaynaklar
1	Niyet	Buhârî ve Müslim
2	İslâm, İman ve İhsan (Cibril Hadisi)	Müslim
3	İslâm'ın şartları	Buhârî ve Müslim
4	İnsanın yaradılışı	Buhârî ve Müslim
5	Sünnetin önemi/bid'atlerden kaçınmak	Buhârî ve Müslim
6	Helal ve harama dikkat etmek	Buhârî ve Müslim
7	Din nasihatir	Müslim

[5] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/56-57 (müellifin mukaddimesi).

[6] Eserin Türkçe tercümeleri için bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle İlim ve Hikmet*, trc. Ali Kaya (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2006), 3 cilt; a.mlf., *Hadislerle İlimler Hikmetler*, trc. Abdulhalik Duram (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2012), 2 cilt; a.mlf., *Hadislerle İlimler ve Hikmetler-Muhtasar*, trc. Mehdi Canpolat (İstanbul: Polen Yayınları, 2016), 1 cilt; a.mlf., *Hadislerle İlim ve Hikmet*, trc. İshak Doğan (Ankara: İtisam Yayınları, 2017), 2 cilt

[7] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/57 (müellifin mukaddimesi).

[8] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/58 (müellifin mukaddimesi).

8	Tevhîd	Buhârî ve Müslim
9	Kitap ve sünnete uymak	Buhârî ve Müslim
10	Helal gıda ile beslenmek	Müslim
11	Şüpheli şeylerden sakınmak	Nesâî, Tirmizî
12	Mâlâyanîyi (boş işleri) terk etmek	Tirmizî, İbn Mâce
13	Kendisi için istediğini başkası için de istemek	Buhârî ve Müslim
14	Müslüman'ın kanının haram oluşu	Buhârî ve Müslim
15	Müminde bulunması gereken özellikler	Buhârî ve Müslim
16	Müminin özelliği: Kızmamak	Buhârî
17	Şefkatli olmak	Müslim
18	İnsanlarla iyi geçinmek	Tirmizî
19	Allah'a teslimiyet	Tirmizî
20	Hayâ	Buhârî
21	Doğru olmak	Müslim
22	Farzlar cennete girme sebebidir	Müslim
23	Temizlik	Müslim
24	Zulüm	Müslim
25	Sevapta zenginlerle yarışmak	Müslim
26	Sadaka	Buhârî ve Müslim
27	Sevap ve günah	Müslim, Ahmed b. Hanbel, Dârimî
28	Sünnete sarılmak	Ebu Davud, Tirmizî
29	Cenneti kazanmak ve cehennemden korunmak	Tirmizî
30	Allah'ın koyduğu sınırlar	Darekutnî
31	Dünyaya tamah etmemek	İbn Mâce
32	İslam'da zarar vermek ve zarara uğramak yoktur	İbn Mâce, Darekutnî, Malik
33	Mahkemede delil ve yeminin durumu	Beyhakî, kısmen Sahîhayn
34	Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker	Müslim
35	İslam kardeşliği	Müslim
36	İslam'da yardımlaşma	Müslim
37	Sevap ve günahın karşılığı	Buhârî ve Müslim
38	Allah'a yakın olmak	Buhârî

39	Sorumluluğun kalktığı durumlar: Hata, unutkanlık ve ikrah	İbn Mâce, Beyhâkî
40	Dünyanın geçiciliği	Buhârî
41	Kur'an ve sünnete uygun yaşam	el-Hücce alâ tarîki'l-mehacce (Nasr b. İbrahim Makdisî)
42	Dua ve istiğfar	Tirmizî
43	Miras paylaşımı	Buhârî ve Müslim
44	Süt kardeşliği	Buhârî ve Müslim
45	Haram şeylerden faydalanmanın hükmü	Buhârî ve Müslim
46	İçkinin haramlığı	Buhârî
47	Yemek âdabı	Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce
48	Nifak alametleri	Buhârî ve Müslim
49	Tevekkül	Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Hibbân ve Hakim
50	Zikre devam etmek	Ahmed b. Hanbel

Tablo 1: *Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem*'deki Hadislerin Konusu ve Kaynakları

Muhaddislerin âdeti üzere “ameller niyetlere göredir”^[9] rivayetiyle başlayan eser, “devamlı olarak Allah'ı zikretme”nin^[10] önemi ile ilgili hadisle sona ermektedir. İbnü's-Salâh'ın işaret ettiği yirmi altı küllî rivayeti^[11] veya Ebû Dâvûd'un ifadesiyle İslâm'ın etrafında şekillendiği (medâru'l-İslâm) kabul edilen meşhur dört hadisi^[12] içeren bu tablodaki rivayetler, konuları itibarıyla gerçekten de İslâm'ın temel prensipleri olarak nitelenebilir. Zira kaynaklarda cevâmiu'l-kelim olduğu ifade edilen “Sana şüpheli geleni bırak, şüphe vermeyene bak!”^[13] “Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iyi mümin olamaz,”^[14] “Dünyaya iltifat etme ki Allah seni sevsin; insanların eline bakma ki halk seni sevsin”^[15] ve

[9] Buhârî, Bed'u'l-vahy 1; Müslim, İmâre 155.

[10] Tirmizî, Daavât 98.

[11] İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/56.

[12] Ebû Dâvûd'un iyi bir müslüman olmak isteyen kişiye kâfi geleceğini söylediği “Ameller niyetlere göre değerlendirilir”; “İnsanın kendini ilgilendirmeyen işleri bırakması, onun iyi bir müslüman olduğunu gösterir”; “Kişi kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iyi bir mümin olamaz”; “Helâl de bellidir haram da. Ancak bunların arasında (sakınılması gerekli), halkın çoğunun helâl mi haram mı olduğunu bilmediği şüpheli konular vardır.” şeklindeki dört rivayet için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 10/120-121.

[13] Buhârî, Büyû' 3.

[14] Buhârî, İmân 7; Müslim, İmân 71, 72.

[15] İbn Mâce, Züh'd 1.

“Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol!”^[16] gibi rivayetler;^[17] *Câmiu’l-ulûm*’da yer almaktadır. Öte taraftan aslında İmam Nevevî’nin kırk hadisini de içeren bu esere İbn Receb’in ilave ettiği hadisler, yalnızca 43-50 numaralar arasında bulunan rivayetlerdir.^[18] Neticede hem listelenen rivayetleri hem de ümmetin teveccühüne mazhar olan eseri dikkate aldığımızda, müellifin telif gayesinde işaret ettiği câmi/cevâmî bir hadis kitabı yazma amacını gerçekleştirdiği söylenebilir.

Yukarıdaki tablonun tahrir/kaynaklar sütununu incelediğimizde on altı hadis, hem Buhârî hem de Müslim’de; dört rivayet, sadece Buhârî’de on bir tane ise sadece Müslim’de yer almaktadır. Nihayetinde otuz bir hadis, ya Buhârî ve Müslim’in ikisinde birden ortak şekilde ya da en az birisinde yer almaktadır. Bunun dışında Tirmizî’de 7, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce’de 4, Nesâî’de 3, İbn Hibbân’da ise 1 rivayet bulunmaktadır. İkinci derecedeki kaynaklardan sayılan Darekutnî’den 2, Beyhakî, Hâkim ve Dârimî’den ise birer hadis tahrir edilmiştir. Bu tabloyu dikkate aldığımızda rivayetlerin büyük çoğunluğunun sahih hadis eserlerinden seçildiği söylenebilir.

IV. ŞERHİN KAYNAKLARI

Şerhte adı geçen müellif ve eser sayısı oldukça fazladır. Bununla birlikte müellif adı zikredilip eser ismi belirtilmeyen çok sayıda örneğin yanı sıra az da olsa kitap adının kaydedildiği ancak müellifine temas edilmediği durumlar da bulunmaktadır.

İbn Receb, şerhinde yaklaşık 100 müellif ve eserinin adını açıkça belirtmektedir.^[19] Bunlardan az da olsa beş veya dört eseri zikredilen kimseler olduğu gibi üçer ve ikişer telifiyle nispeten fazla temas edilen kişiler de bulunmaktadır. Örneğin İbn Ebî’l-Dünya’nın (ö. 281/894) *el-İhlâs ve’n-niyye*,^[20] *Zemmü’d-dünya*,^[21] *el-Cû*,^[22] *Hüsni’z-zan*^[23] ve *Kitabü’ş-şükr*^[24] olmak üzere 5, Ahmed b. Hanbel’in

[16] Müslim, İmân 62.

[17] İlgili rivayetlerin cevâmîu’l-kelim vurgusu için bk. M. Yaşar Kandemir, “Cevâmîu’l-kelim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/440.

[18] Sırasıyla bk. ferâiz taksimi/miras paylaşımı, delil ve yeminin durumu, süt kardeşliği sebebiyle haram kılınma, haram olan şeylerden faydalanmanın veya onun bedelinin de haram oluşu, sarhoşluk veren her içkinin haram olması, münafıklığın dört alameti, hakkıyla tevekkül etme ve zikirin devamlılığı.

[19] Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî*, 48-51 (bu sayı, ilgili bölümdeki dipnotlardan hareketle elde edilmiştir).

[20] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 1/66.

[21] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/177.

[22] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/470.

[23] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/408.

[24] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/82.

(ö. 241/855) *ez-Zühed*,^[25] *el-Eşribe*,^[26] *el-Mesh ale'l-huffeyn*^[27] ve *el-Müsned*^[28] isimleriyle kaydedilen 4 çalışması yer almaktadır. Bununla birlikte Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*,^[29] *es-Sahih*,^[30] *et-Târih*'i;^[31] Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Kitabu'l-kader*,^[32] *es-Sünen*^[33] ve *el-Merâsîl*'i;^[34] Ebû Bekir Hallâl'in (ö. 311/923) *el-Câmi*,^[35] *es-Sünne*^[36] ve *Kitabü'l-edeb*'i;^[37] ile İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahih*,^[38] *es-Sikât*^[39] ve *ed-Duafâ'sı*^[40] gibi örneklerde bir yazarın 3 eseri kaydedilmiştir. İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) *ez-Zühed*^[41] ve *Kitabü'l-birr ve's-sıla'sı*,^[42] Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Garibu'l-hadis*^[43] ve *Kitabu't-talak*'i;^[44] Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) *el-Cerh ve't-tadîl*^[45] ve *el-İlel*'i;^[46] Nesâî'nin (ö. 303/915) *Ame-lül-yevm ve'l-leyl*^[47] ve *Tefsiru'n-Nesâî'si*^[48] İsmailî'nin (ö.371/982) *es-Sahih*^[49] ve *Müsnedü Alî'si*^[50] Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimu's-sünen*^[51] ve *Müfred fi't-tevhîd*'i;^[52] Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *el-Erbaûn*^[53] ve *el-Hilye'si*^[54] ile İbn Akîl'in (ö.

[25] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/177, 345.

[26] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/460.

[27] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/460.

[28] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/420, 427, 458, 467; 2/275, 292.

[29] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/350; 2/331.

[30] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/162.

[31] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/65, 110.

[32] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/168, 317.

[33] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/218, 221, 245, 252, 281, 292, 344, 414, 484, 486.

[34] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/83, 317, 503; 2/209, 218, 219, 296, 432.

[35] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/201.

[36] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/306.

[37] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/503.

[38] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/74, 291, 435, 456, 468, 503; 2/61, 64, 74, 89, 279, 314.

[39] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/175, 400.

[40] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/175.

[41] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/96.

[42] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/437; 2/97.

[43] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/504.

[44] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/90.

[45] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/108.

[46] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/151, 152.

[47] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/413.

[48] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/507.

[49] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/227.

[50] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/332.

[51] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/106; 2/9.

[52] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/527.

[53] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/393.

[54] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/416; 2/90, 513.

513/1119) *el-Fünûn*^[55] ve *en-Nazariyyât*^[56] ise bir müellife ait iki kitabın kaydedildiği misallerdir. Türleri bakımından değerlendirildiğinde ise mezkûr müellifler ve eserlerinin câmi' ve sünen gibi önemli bazı musannef literatürü, ilelül'-hadîs, garîbu'l'-hadîs, tefsir ve zühde dair çalışmalar olduğu söylenebilir.

İbn Receb, eser isimlerini belirtmeksizin sadece şahıs adlarını zikretmek suretiyle yaklaşık 200 kadar âlimden^[57] nakilde bulunmuştur. Bunlar Eyyüb es-Sah-tiyânî,^[58] İbn Sirîn,^[59] Şa'bi^[60] ve Vehb b. Münebbih^[61] gibi tâbiünin ileri gelenleri ile İbnü'l-Mübarek^[62] benzeri tebeü't-tâbiün âlimleridir. Ebüd-Derdâ^[63] ve Hâris el-Muhâsibî^[64] gibi tasavvuf büyükleri ile İbn Kuteybe,^[65] İbn Abdülber,^[66] İbn Hazm^[67] ve Ebü'l-Ferec b. el-Cevzi^[68] gibi sonraki dönem meşhur ilim adamları da eserde yer almaktadır.

V. ŞERH METODU

Şerh metodu ana hatlarıyla “teknik açıdan”, “sened açısından” ve “muhteva açısındandır” olmak üzere üç başlıkta incelenecektir.

1. Teknik Açıdan

Câmiu'l-ulûm'daki hadisler; ayetlerle ve aynı/benzer manadaki diğer hadislerle, sahâbe ve tâbiün sözleriyle, israiliyatla, şiirle, konuyla ilgisine binaen bir uzman olarak doktorların görüşüyle ve rüyalarla açıklanmaktadır. Bir rivayetin şerhinde bazen aşağıdaki tekniklerden birkaçının beraber kullanıldığı da görülebilir.

[55] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/465.

[56] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/452.

[57] Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî*, 51-57 (söz konusu sayı, ilgili bölümde zikredilen 432-616 nolu dipnotlar dikkate alınarak yaklaşık kaydıyla zikredilmiştir).

[58] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/147; 2/205

[59] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/189; 2/517.

[60] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/457.

[61] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/275; 2/76.

[62] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/71, 225, 254, 280, 467; 2/185.

[63] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/128, 209; 2/319.

[64] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/454, 409.

[65] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/236.

[66] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/267; 2/263.

[67] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/190.

[68] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/266.

1. Ayet ve Hadislerle Açıklama

İbn Receb, bir hadisi bazen doğrudan âyetlerle açıklarken bazen de ayetlerle dolaylı olarak irtibatını kurmuştur. Örneğin “Muhakkak ki helal bellidir, haram da bellidir...”^[69] rivayeti, izah edilirken önce kesin olan helallerden ve haramlardan örnekler verilir sonra kesin olmayan yani helal veya haram olduğu tartışılan at, katır, eşek ve keler gibi hayvanların etleri ve bazı içecekler zikredilir.^[70] Ardından ilgili hadis, ‘Allah Teâlâ nebisine kitap indirmiştir ve ümmetine helal ve haram cinsinden ihtiyaç duyulan her şeyi Kur’anda açıklamıştır’ görüşünden hareketle çeşitli ayetlerle şerh edilir. Bu çerçevede zikredilen “Sana her şeyi açıklayan ve müslümanlara doğruyu gösteren bir rehber, rahmet ve müjdecî olarak Kuran’ı indirdik.”^[71] ayetindeki^[72] “her şeyi”, Mücahid başta olmak üzere bazı müfessirler, ‘her emr olunan ve her yasaklanan şey’ olarak anlamışlardır. Daha sonra açıklama genişletilerek “Sapmayasınız diye Allah size hükmünü açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”^[73] “Allah, yemek zorunda kaldıklarınız dışında size neleri haram kıldığını tek tek açıklamışken, üzerine adının anıldığı hayvanları yememenizin sebebi nedir? Gerçekten birçokları nefislerinin arzularına uyararak bilmeden halkı saptırıyorlar. Şüphesiz senin Rabbin, haddi aşanları çok iyi bilir.”^[74] ve “Doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri kendilerine apaçık bildirmedikçe, Allah bir toplumu saptıracak değildir. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir”^[75] ayetlerine yer verilmiştir.

İbn Receb, “O peygamberleri apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklamaları ve onların da üzerinde düşünmeleri için sana bu Kur’an’ı indirdik” ayetinden^[76] hareketle ayetlerde anlaşılmayan konuları açıklama görevinin peygambere verildiğini ifade etmektedir. Bu görev, Peygamberimiz’in (s.a.v.) vefatından kısa bir süre önce Arafat’ta Allah’ın dinini ve nimetini tamamladığını bildiren “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...”^[77] ayetiyle tamamlanmıştır. İbn Receb, konuyu böyle ardı ardına naklettiği ayetler ışığında açıklamaya devam etmektedir.^[78] İbn Receb’in bir hadis şerh yöntemi olarak ayetlerden yararlandığına dair buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür.^[79]

[69] Buhârî, İmân 39; Müslim, Musâkât 107; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/193.

[70] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/194.

[71] Nahl, 89.

[72] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/194.

[73] Nisa, 176.

[74] En’am, 119.

[75] Tevbe, 115.

[76] Nahl, 44.

[77] Maide, 3.

[78] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/195.

[79] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/72, 79,118, 130, 135, 156, 195, 212, 259, vd.

İbn Receb, daha açıklayıcı olacağı ve rivayetin anlaşılmasını kolaylaştıracağı düşüncesinden hareketle bir hadisi açıklarken onun farklı tarihlerine veya aynı manadaki başka rivayetlere yer vermektedir.^[80] Örneğin Resûlullah'a (s.a.v.) adamın biri gelerek "Ey Resûl-i Ekrem bana tavsiyede bulun!" der. Bunun üzerine Resûlullah kendisine "kızma" buyurur.^[81] İbn Receb, bu hadisi izah ederken Tirmizî rivayetinin^[82] yanı sıra başka bir rivayete de yer vererek^[83] farklı tarihlere atıfta bulunmuştur. Kızma konusundaki hadis şerhinin devamında aynı anlama gelebilecek benzer rivayetlere de temas etmektedir.^[84] O, bu çerçevede şu rivayetleri zikreder: "Kuvvetli kişi (hasmını) kuvvetle yere vuran değil, kızdığı zaman nefesine hâkim olabilir."^[85] "Siz kuvvetli kişi denilince ne anlıyorsunuz? diye soran Resûlullah'a sahâbiler, 'kendisini insanların geçemediği kişi' diye cevap verirler. Bunun üzerine o, 'hayır öyle değil, kuvvetli kişi kızdığı zaman nefesine hâkim olandır' karşılığını verir."^[86] "Kim gereğini yapmaya gücü yettiği halde kızgınlığını bastırırsa Allah onu kıyamet gününde yaratılmışların önüne çağırır ve dilediği huriyi ona seçtirir."^[87] ve "Bir kulun Allah'ın rızasını gözeterek öfkesini yenmesinden Allah katında sevabı daha büyük bir davranış yoktur."^[88]

11. Sahâbe, Tâbiûn ve Selef-i Sâlihîn Sözlerine Atf

İbn Receb, hadisleri açıklarken zaman zaman sahâbe ve tabiûn sözlerine yer vermektedir. Örneğin "Her nerede olursan ol, Allah'tan karşı gelmekten sakın. Kötülüğün ardından hemen iyilik yap ki, o kötülüğü yok etsin. Halka da güzel huy ile muamele et"^[89] hadisi şerh edilirken 'selefi sâlihîn bu hadiste takvayı tavsiye etmiştir' vurgusuyla bazı sahâbe sözlerine yer verilmiştir. Bu çerçevede Ebu Bekir (r.a.) hutbesinde: "Size Allah'a karşı takva üzere olmanızı, ona layık olduğu şekliyle övgüde bulunmanızı, korkuyla ümidi birlikte yaşamanızı, O'ndan isterken isteğinizde ısrarcı olmanızı tavsiye ediyorum; çünkü Allah, Zekeriyya (a.s.) ve ailesi hakkında: 'Onlar hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar bize karşı derin saygı içindeydiler'^[90] buyurmaktadır."^[91] Ayrıca Hz. Ebu Bekir'in

[80] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/174-203 (31. hadis); 445-447 (45. hadis).

[81] Buhârî, Edeb 86, Ahmed b. Hanbel, 2/362; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/361.

[82] "Adamın birisinin Resûlullah'a (s.a.v.) gelerek 'ey Allah'ın Resûlü bana öz olarak yapabileceğim bir şeyler öğret' deyip Resûlullah'ın da kendisine "kızma" cevabını verdiği ve soru tekrarlandıkça Resûlullah'ın ona yine "kızma" dediği rivayet için bk. Tirmizî, Birr 73.

[83] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/361.

[84] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/366-373 (16. hadis).

[85] Buhârî, Edeb 76, Müslim, Birr 2609; İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/367.

[86] Müslim, Birr 2608, İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/367.

[87] İbn Mâce, Zühd 18; Tirmizî, Birr 74; Ahmed b. Hanbel, 3/440; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/367.

[88] Ahmed b. Hanbel, 2/128; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/368.

[89] Tirmizî, Birr ve's-sıla 55; Ahmed b. Hanbel, 5/153, krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/395.

[90] Enbiya, 90.

[91] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/406-407.

(r.a.) vefatına yakın Ömer'i (r.a.) yanına çağırarak kendisinden söz aldığına ona ilk söylediği şey "Ey Ömer! Allah'tan karşı gelmekten sakın"^[92] tavsiyesi olmuştur. Bununla birlikte Hz. Ömer (r.a.), oğlu Abdullah'a gönderdiği mektubunda "Ben sana Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olmanı tavsiye ediyorum, çünkü kim ondan sakınırsa O, onu korur, kim O'na ödünç verirse onu mükafatlandırır, O'na kim şükrederse ona nimetini artırır. Takvayı iki gözünün arasına al (çok önem ver) ve onu kalbinin cilası kıl" tavsiyesinde bulunmaktadır.^[93] İbn Abbas'ın ifadesinde ise "Müttakiler, hidayetten bildikleri şeyi terk etme hususunda Allah'ın azabından sakınan ve getirdiğini tasdik etme konusunda da rahmetini ümit eden kimselerdir."^[94] Ebû Bekir, Ömer ve İbn Abbas gibi sahâbilerden yapılan bütün bu alıntılar, ilgili rivayetleri takviye amacı taşımaktadır.

İbn Receb, hadisleri şerh ederken bazı âlimlerin konuyla ilgili sözlerine de temas etmektedir. O, örneğin takvaya dair bahsi geçen rivayeti açıklarken Ömer b. Abdülazîz'in hutbesine atıfla "Sizden kim iyilik işlerse Allah'a hamd etsin. Kim de kötülük işlerse Allah'tan af talebinde bulunsun. Muhakkak bazılarınız Allah'ın kendilerini vazifelendirdiği ve boyunlarının borcu olan görevleri yapacaklardır." ifadesini nakletmektedir. Bir başka rivayeti "Ey insanlar kim bir günahı sebebiyle üzülürse Allah'tan af talebinde bulunsun ve tövbe etsin. Şayet bu günaha tekrar dönerse Allah'tan yine af dilesin ve Allah'a tövbe etsin. Tekrar döner aynı işi işlerse, yine Allah'tan af talebinde bulunsun ve tövbe etsin. Muhakkak bu günahlar, âdemoğlunun üzerine yüklenmiş, boğazına takılmış amellerdir. İnsanı helak eden en tehlikeli durum, günah olan bu hatalara devam etmek ve bunlarda ısrar etmektir."^[95] sözleriyle şerh ederken ise yine Ömer b. Abdülazîz'den iktibasta bulunmaktadır.

III. İsrailiyat ve Şiir Kullanımı

İbn Receb, hadis şerhinde kimi zaman "İsrailiyatta geçtiği üzere" diyerek söze başlamaktadır. Örneğin bir hadis-i kudsîde Allah Teâlâ: "... ey kullarım, sizden hidayet etmediğim herkes sapıtmıştır, benden hidayet dileyin size hidayet vereyim. Ey kullarım, sizden yedirdiklerim dışında herkes açtır, benden yemek isteyin, size yemek vereyim. Ey kullarım, sizden giydirmedığım herkes çıplaktır, benden sizi giydirmemi isteyin, sizi giydireyim. Ey kullarım, siz gece ve gündüz hata ediyorsunuz, ben bütün günahları bağışlarım. Benden af dileyin, sizi bağışlayayım" buyurur.^[96] İbn Receb, hadisin bu bölümünü açıklarken selefın bütün ihtiyaçlarını hatta hamurlarındaki tuzu ve koyunlarının alafını dahi Allah'tan istediklerinden bahsetmektedir. Bunu "İsrailiyatta geçtiği üzere" şeklinde başlayarak "Ya Rab! Muhak-

[92] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/406.

[93] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/406.

[94] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/400.

[95] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/415.

[96] Müslim, *Birr* 55; Ahmed b. Hanbel, 5/154; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/32.

kak ki sen, benim dünyadaki ihtiyacımı giderensin. Ben senden istemeye utanıyorum' diyen Hz. Musa'ya (a.s) hitaben Allah Teâlâ'nın 'Atının alafı, hamurunun tuzu dahi olsa onu benden iste!' ^[97] buyurduğu bir alıntıyla delillendirmektedir.

Bir adam Resûlullah'a (s.a.v.) geldi ve "Ey Allah'ın Resûlü, bana bir amel göster ki onu yaptığımda beni hem Allah hem de insanlar sevsin" diye sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) "Dünyaya gönül verme Allah seni sevsin. İnsanların elindekine göz dikme ki insanlar seni sevsin." buyurdu. ^[98] İbn Receb, bu hadisin "dünyaya gönül verme ki Allah seni sevsin" bölümünü şerh ederken seleften bazılarının "Havariler İsa'ya (a.s); 'Ey Allah'ın ruhu, bize sadece bir amel öğret ki Allah bu amele karşılık bizleri sevsin' diye talepte bulununca İsa'nın (a.s.) da onlara 'dünyaya tamah etmeyin Allah sizi sever' ^[99] tavsiyesini nakletmek suretiyle İsraili bilgiye atıfta bulunur.

İbn Receb'in bazı hadisleri şerh ederken çeşitli şiiirlere de yer verdiği görülmektedir. Mesela 41. rivayette "geçmiş bazı âlimlerin beyitlerinde geçtiği üzere" diyerek "Rabbine isyan ediyor, bir de O'nu sevdiğini iddia ediyorsun, bu durum yemin ederim kötü bir karşılaştırmadır / Şayet senin sevgin gerçek olsa O'na itaat ederdin. Çünkü kişi sevdiğine itaat edendir." ^[100] beytini zikretmektedir. 42. hadiste ise "Ey büyük günah işleyen kişi, Allah'ın affı senin günahından daha büyüktür / Büyük olan şeyler çok büyük olsa bile Allah'ın affı yanında çok küçük kalır." ^[101] beytine yer verilir. İbn Receb'in açıkça zikredilen bu iki örneğin yanı sıra sıklıkla şiiirlerle istişhadda bulunduğu söylenebilir. ^[102]

iv. Bir Uzman Olarak Doktor Görüşü

İbn Receb, "Âdemoğlu karnından daha şer bir kabı tıka basa doldurmamıştır. Âdemoğluna vücudunu ayakta tutacak kadar yemesi yeterlidir. Şayet bunu sağlayamaz ise bu defa karnının üçte birini yemeğe, üçte birini içmeye ve diğer üçte birini de nefes alıp vermek üzere ayırsın." ^[103] rivayetini şerh ederken muhtevasının tıpla ilgisine binaen doktorların görüşlerine yer verir. Bu çerçevede o, Ebu Hayseme'nin kitabında bu hadisi okuyan tabib İbn Maseviyye'nin "İnsanlar bu tavsiyeyi uygulasalar kederlerden ve hastalıklardan emin olurlar, eczacılara gerek kalmazdı

[97] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/39.

[98] İbn Mâce, *Zühd*, 1; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/174.

[99] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/202, Başka örnekler için bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/22, 192, 230, 340, 345, 346, 377, 398, 408, 502, 505, 515, 517, 519, 520, 521.

[100] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/397 (41. hadîs: *تعصي الإله وأنت تزعم حبه *** هذا لعمرى في القياس شنيع / لو كان حبه صادقاً لأطعته *** إن المحب لمن يحب مطيع*)

[101] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/406 (42. hadîs: *أصغر) يا كبير الذنب عفو الله من ذنبك أكبر / أعظم الأشياء في جنب عفو الله*

[102] Örnekler için bkz. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/63, 277, 286, 457; 2/51, 31, 23, 310, 379, 383, 382, 384, 386, 392, 397, 399, 406, 407, 410, 416, 418, 493, 518, 519, 520, 521, 522.

[103] Tirmizî, *Zühd*, 47; İbn Mâce, *Et'ime* 50; Ahmed b. Hanbel, 4/132; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/467.

sözüne atıfla hastalıkların hazımsızlık sebebiyle ortaya çıktığına işaret etmektedir. İbn Receb, merfû olduğu söylenen “her hazımsızlık, hastalıktır” rivayetinin sahih olmadığı kanaatindedir.^[104] O, diğer bir doktor Hâris b. Keled'e'nin “Korunmak sağlığın başıdır, karnı tıka basa doldurmak ise hastalıktır”^[105] ifadesine “yeryüzündeki insanları öldüren de canavarları helak eden de yemek üzerine hazmetmeden başka bir şey yemeleridir.” tespitini eklemiştir.^[106] İbn Receb, yine bu bağlamda başka bir doktorun eğer kabir ehline ecelinizin sebebi neydi diye sorulsaydı “hazımsızlık” cevabını verirlerdi sözünü de zikreder.^[107] Görüldüğü gibi İbn Receb, mezkûr rivayetin koruyucu tıpla ilgili olmasından hareketle uzman görüşü olarak doktorlardan yapılan söz konusu iktibaslara, hadisin şerhini desteklemek üzere yer vermiştir.^[108]

v. Rüyalara Yer Vermesi

İbn Receb, hadisleri şerh ederken az sayıda da olsa bazı rüyalara yer vermektedir. Bu tür nakiller, şerhin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla taşıyan birinci elden şahitlikleri ifade etmektedir. Örneğin o, “Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa, ya hayır söylesin yahut sussun. Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa komşusuna ikramda bulunsun. Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa misafirine ikramda bulunsun.”^[109] rivayetinin “ya hayır söylesin yahut sussun” kısmını, açıklarken bir rüyasını anlatır. “Uzun bir zaman önceydi, Ömer b. Abdülaziz'i rüyamda görmüştüm” diyerek söze başlayan İbn Receb, “Zannedirim konuyu ona ben açmışım. Konuşmanın mı, yoksa susmanın mı daha hayırlı olduğu konusunda konuştuğumuzu hatırlıyorum. Konuşmasının sonucundan hayırla konuşmanın susmaktan daha evla olduğunu anladım. Ömer b. Abdülaziz, bu esnada bana Süleyman b Abdülmelik'in ‘susmak aklın uyuması, konuşmak ise uyanıklığıdır’ sözünü hatırlattı.”^[110] diyerek rüyasıyla hadisi açıklamaya çalışmıştır.

vi. Bazı Hadislerin Dinin Asıllarından Oluşu

İbn Receb, bazı rivayetlerin dinde özel bir konumunun olduğunu ifade ederek okuyucunun dikkatini bunlar üzerine çekmektedir. Bu şekilde ilgili hadisin bazen genel bazen de özel olarak edep, tevekkül ve dünyaya meyletmeme gibi hususlarda genel kurallar içerdiğini belirtmektedir.

[104] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/468.

[105] İbn Receb'e göre bunu bazıları merfû hadis kabul etmişlerse de bu sahih değildir. Bkz. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/468.

[106] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/468, 469.

[107] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/469.

[108] Diğer bazı örnekler için bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/153 (4. Hadis: yaratılışın aşamaları); 2/71 (26. Hadis: Her eklemine sadaka vermek), 467 (47. Hadis: Karnının üçte birini doyurmak).

[109] Buhârî, Edeb 31; Müslim, İmân 48; Ebu Dâvûd, Edeb 132; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/332.

[110] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/342. Diğer bazı rüya örnekleri için bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/524, 533.

İbn Receb, mesela / u hadis, dinin etrafında sekillendiği hadislerden birisidir.”^[111] “عظيم جدا يشتمل على شرح الدين كله” / Bu rivayet, gerçekten dinin bütün yönlerinin açıklamasını içermektedir.”^[112] ve “وهذا الحديث أصل عظيم من أصول الإسلام وهو كالميزان للأعمال في” / Bu hadis dinin ilkelerinden büyük bir ilkedir ve amellerin kabulünde ölçü aracı gibidir.”^[113] şeklinde ilgili rivayetin dindeki konumunu gösteren nakiller yapmaktadır. Diğer taraftan şerhte dine dair buradaki genel ölçülerin alt kategorilerini oluşturan edeb, tül-i emel, sarhoşluk veren şeylerin haramlığı ve tevekkül gibi özel bazı konularla ilişkili temel prensiplere/asıllara dikkat çekme yönelik vurgular da mevcuttur. Örneğin “وهذا الحديث أصل عظيم من أصول الأدب” / Bu hadis, edebe dair önemli bir prensiptir.”^[114] “صايا عظيمة وقواعد كلية من أهم أمور الدين” / Bu rivayet, dinin önemli konularına dair külli kaideler ve büyük tavsiyeler içermektedir.”^[115] “وهذا الحديث أصل في قصر الأمل في الدنيا” / Bu hadis, dünyada tül-i emel sahibi olmamaya alakalı bir ölçüdür.”^[116] “تناول جميع” / Bu rivayet, aklı örten bütün içkilerin kullanımının haramlığına dair bir asıdır.”^[117] “الحديث أصل جامع لأصول الطب كله” / Bu hadis, bütün tıp usulünü kapsayan bir ilkedir.”^[118] ve “وهذا الحديث” / Bu rivayet, tevekküle dair temel bir ilkedir ve rızık kazanmanın en önemli sebeplerinden birisidir.”^[119] tarzındaki ibareler bunlardandır.

2. Sened Açısından

İbn Receb, hadislerin şerhine senedlerini zikretmekle başlar.^[120] Ana hatlarıyla şerhin isnada yaklaşımı; seneddeki kapalılığı yani müphem ismi açıklaması, raviyi tanıtmaması, muhaddislere yönelik eleştirileri ve ravileri cerh-ta'dil yönünden değerlendirmesi, sıhhatini incelemesi ve bazı tahrirlere yer vermesi şeklindedir.

1. Senedde Geçen Kapalılığı/Müphem İsmi Açıklaması

Hadislerin senedinde “adamın birisi” şeklinde geçen müphem kişilerin kim olduğu ilgili rivayetten anlaşılammaktadır. Ancak bu kişinin kimliğinin bilinmesi, sebab-i îrâdî'l-hadîs (hadisin serd edilme sebebi) ve rivayetin anlaşılması bakımın-

[111] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/61 (1. hadis).

[112] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/97 (2. hadis).

[113] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/176 (5. hadis).

[114] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/288 (12. hadis).

[115] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/462 (19. hadis).

[116] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/377 (40. hadis).

[117] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/456 (46. hadis).

[118] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/468 (47. hadis).

[119] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/496 (49. hadis).

[120] Örneğin bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/33 (4. hadis), 379 (17. hadis),

dan önem arz etmektedir. Bu müphemlik, ilgili rivayetin farklı tarikleri ve aynı anlamdaki diğer rivayetlerden hareketle giderilebilir. Örneğin İbn Receb, 16. hadisin şerhinde yer alan “adamın birisi Resûlullah’a (s.a.v) ‘bana vasiyet et’ dedi” ifadesindeki Resûlullah’a soru soran müphem kişinin, muhtemelen Ebûd-Derdâ (ö. 32/652) olduğunu söylemektedir. O, bu kanaate Taberânî’nin (ö. 360/971) Ebûd-Derdâdan naklettiği aynı manadaki “Ya Resûlullah, ‘bana bir amel öğret de beni cennete soksun’ dedim. Resûlullah, ‘kızma, sana cennet vardır’^[121] buyurdu.” rivayetinden^[122] hareketle ulaşmıştır. Aynı hadisin farklı tariklerini tahric sonucunda müphemliğin ortadan kaldırıldığı bazı örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ahmed b. Hanbelî’nin (ö. 241/855) *Müsned*’inde Ahnef b. Kays’ın amcası Cariye b. Kudâme’den (ö. 64/683) naklettiği bir rivayette adamın birisi ya Resûlullah “bana kısa ve aklımda tutabileceğim öz bir söz söyle” diye sorunca Resûlullah da kendisine “kızma”^[123] cevabını vermiştir. Aynı kişiden nakledilen bir başka rivayette ise ifade doğrudan “Resûlullah’a (s.a.v.) sordum...” şeklindedir. Dolayısıyla ikinci tariki dikkate aldığımızda ilk tarihte ‘adamın birisi’ şeklinde ifade edilen müphem kişinin, bizzat hadisi rivayet eden ve soru soran Cariye b. Kudâme olduğu anlaşılmaktadır.^[124] Diğer bir misalde ise bir adam Resûlullah’a (s.a.v.) gelerek “farz namazları kılar, Ramazan orucunu tutar, helâli helâl kabul eder ve gereğini yerine getirir haramı da tasdik eder ve ondan kaçınır fakat bunlardan fazla (nafile kabilinden) bir şey yapmazsam, cennete girer miyim?” diye sorunca Peygamber (s.a.v.) de “evet” buyurdu.^[125] İbn Receb, bu rivayetin Ahmed b. Hanbelî tarihinde Resûlullah’ın bu şekilde soru soran birisine “Allah’tan korun, O’na ortak koşma, namazını kıl, zekâtını ver, haccını yap, ramazan orucunu tut ve bunlara ziyade yapma”^[126] buyurduğunu nakleder. O, bu tarihteki bilgilerden hareketle mezkûr suali soran müphem sahâbînin Müntefik oğullarından Lakîl isimli bir delege olduğunu açıklamaktadır.^[127]

11. Seneddeki Bir Raviyi Tanıtması

İbn Receb’in isnad değerlendirmesinde yer yer senedde geçen bazı ravilerle ilgili bilgi verdiğini görmekteyiz. Mesela Tirmizî’nin (ö. 279/892) Kesîr b. Fâid > Saîd b. Ubeyd > Bekir b. Abdullah el-Müzenî > Enes tarikiyle naklettiği 42. hadisin isnadına dair ek bazı bilgiler mevcuttur. İbn Receb, ‘bu hadisin isnadında bir beis yoktur’ dedikten sonra ravi “Saîd b. Ubeyd”in nisbesinin ‘el-Hunâî’ olduğu ve onun hakkında Ebû Hâtim’in ‘şeyh’ değerlendirmesi yaptığı, İbn Hibban’ın ise *es-Sikât*’ında zikrettiği, dolayısıyla ilgili ravinin el-Hunâî olmadığını iddia eden

[121] İbn Adî, *el-Kâmil fi’l-duafâ, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, t.y), 7/365.*

[122] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm, 1/362.*

[123] Buhârî, *Edeb 86; Müslim, Zekât 56.*

[124] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm, 1/362.*

[125] Müslim, *İman 16; Ahmed b. Hanbel, 3/316; krş. İbn Receb, Câmiu’l-ulûm, 1/513.*

[126] Ahmed b. Hanbel, *3/472.*

[127] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm, 1/518.*

kimsenin vehme düştüğünü” ifade etmektedir. Darekutnî ise Saîd b. Ubeyd'den bu hadisi merfû olarak sadece Kesîr b. Faid rivayet ederken, Selm b. Kuteybe > Saîd b. Ubeyd > Enes kanalıyla mevkuף olarak da rivayet edildiğini belirtir.^[128] Diğer bir örnekte ise Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Tirmizî, İbn Hibbân ve Hâkim'in Bureyde b. Ebi Meryem > Ebü'l-Havrâ > Hasan b. Ali tarihiyle tahrir ettiği 11. hadis, Tirmizî'ye göre sahihtir ve isnadındaki Ebü'l-Havrâ, 'es-Sâdî' nisbesine sahiptir; ancak cumhur asıl adının Rebiâ' b. Şeybân olduğu kanaatindedir. Nesâî ve İbn Hibbân, bu ismi sika kabul ederken Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Havrânın adının Rebiâ b. Şeybân olduğu hususunda sükût etmekle birlikte ikisinin ayrı kişiler olduğu kanaatindedir. Cüzcanî ise Ebü'l-Havrânın mechul birisi olduğu düşüncesindedir.^[129]

iii. Muhaddislere Yönelik Eleştirileri Değerlendirmesi

İbn Receb, bazen bir hadisin isnadı hakkında Buhârî,^[130] Müslim,^[131] Tirmizî ve Nevevî gibi meşhur muhaddislerin değerlendirmelerini gerekçeleriyle eleştirerek kendi görüşünü ortaya koymaktadır. O, bir rivayete dair verilen sahih veya hasen hükmünü tahkik etmekte ve kendisine göre yanlış olan değerlendirmeleri sebepleriyle açıklamaktadır. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce tarafından Mâ'mer > Asım b. Ebu'n-Nucûd > Ebu Vâil > Muaz b. Cebel tarihiyle nakledilen 29. hadisle alakalı Tirmizî'nin hasen-sahiğ değerlendirmesini doğru bulmaz. Bunu "Allah Tirmizî'ye merhamet etsin, hadis ile ilgili verdiği hüküm iki yönden tartışma konusudur" ifadesiyle şu şekilde delillendirir:

Birincisi, yaş bakımından akran olsalar bile farklı mekanlarda olmaları nedeniyle Ebü Vâil, Muaz'dan hadis almamıştır. İkincisi, Hammâd b. Seleme ilgili hadisi, Asım b. Ebu'n-Nucûd > Şehr b. Havşeb > Muaz kanalıyla muhtasar şekilde rivayet etmiştir. Dârekutnî bu tarihin doğruya daha yakın olduğunu ve mezkûr hadisin, Şehr rivayetiyle meşhur olduğunu zikreder. İbn Receb, açıklamasının devamında "Şehr'in Muaz'dan rivayeti, kesinlikle mürseldir ve onun sika ya da zayıf olması konusunda ihtilaf edilmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel bu hadisi, bir tarihte Şehr > Abdurrahman b. Çanem > Muaz; bir başka tarihte ise Nezzâl b. Urve ve Meymun b. Ebu Şübeyb > Muaz isnadıyla tahrir etmiştir. Ancak ikinci tarihteki ne Nezzâl b. Urve ne de Meymûn b. Ebü Şübeyb Muaz'dan hadis işitmediği gibi Muaz dışındaki sahâbîlerden de nakledilen bu rivayetin diğer tarihleri de zayıftır."^[132]

İbn Receb, bazen de Nevevî'nin bir rivayet hakkındaki verdiği sahiğ hükmünü doğru bulmadığını gerekçesiyle açıklamaktadır. Örneğin o, Mekhûl'un Ebü Sa'le-

[128] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/400.

[129] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/278. Konuyla diğer bazı örnekler için bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/506 (Süfyan), 2/496 (49. Hadis/Ebü Temim).

[130] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/376-377 (42. Hadis: Buhârî rivayetinin isnadı).

[131] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/5-6 (23. Hadis, Müslim rivayetinin isnadı).

[132] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/135.

be el-Huşenî'den naklettiği bir hadis ile ilgili Nevevî'nin "hasen" değerlendirmesini, iki illet sebebiyle tenkid etmektedir. Birincisi; Ebu Mishar ed-Dımaşkî, Ebu Nuaym ve diğer muhaddislerin kanaatine göre Mekhûl'ün Ebu Sa'lebê'den semâi sahih değildir. İkincisi; bu hadisin Ebu Sa'lebê'den merfû olarak veya Mekhûl'den mevkuf şekilde rivayetinde ihtilaf edilmiştir.^[133] İbn Receb, bir başka örnekte ise Nevevî'nin İbn Mâcê'de Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den rivayet edilen bir hadisle alakalı "hasen" değerlendirmesi doğru bulmamaktadır.^[134] Bu bağlamda o, "İbn Mâcê'nin Halid b. Amr el-Kureşî > Süfyan es-Sevrî > Ebû Hazm > Sehl b Sa'd kanalıyla tahrir ettiği bu hadisin isnadına dair Nevevî'nin hasen kanaatini, önde gelen muhaddislerin ilk ravi Halid b. el-Kureşî el-Emevî hakkındaki değerlendirmeleri sebebiyle kabul etmez. Nitekim raviye dair Ahmed b. Hanbel 'münkeru'l-hadîstir', 'sika değil' ve 'hadisleri ref ederek nakleder'; İbn Maîn 'hadisi bir işe yaramaz' ve 'yalancı'; Şu'be 'mevzu hadisler rivayet eder'; Buhârî ve Ebû Zür'a 'münkerü'l-hadîs'; Ebû Hâtim ise 'hadisinin terk edildiği ve zayıf olduğu' kanaatindedir.^[135] Neticede İbn Receb, burada zikredilen bazı meşhur muhaddislerin isnad değerlendirmelerini gerekçe göstererek tenkid etmektedir.^[136]

iv. Ravileri Cerh ve Ta'dil Yönünden Değerlendirmesi

İbn Receb'in yeri geldiğinde ravilerle ilgili cerh-ta'dil değerlendirmesi yapması bu konudaki maharetini ortaya koymaktadır. Örneğin Ebu Bekir b. Asım el-İsbahânî > İbn Vâre > Nuaym b. Hammad > Abdülvahhab es-Sakâfî > Hişam yahut başkası > İbn Sîrîn kanalıyla rivayet edilen 41. hadisle alakalı, "bu hadisi tashih etmek pek çok yönden zordur" vurgusuyla gerekçeli cerh-tadil sorgulaması yapmaktadır. "Birincisi; ravi Nuaym b. Hammâd el-Mervezî rivayetinde teferrüd etmiştir. İkincisi; bazı mechul şahsiyetler sebebiyle ilgili hadisin Nuaym'a nisbetinde ihtilaf vardır. Üçüncüsü; ilgili hadisin Taberânî'den tahrir edilen tarihinin senedindeki Ukbe b. Evs es-Sedûsî el-Basrî > Abdullah b. Amr'dan kısmında ihtilaftan bahsedilmiştir.^[137] Bunların dışında da İbn Receb'in bazı ravilerle ilgili cerh-ta'dil değerlendirmeleri bulunmaktadır. Mesela "Ali b. Zeyd, İbn Cud'ân diye bilinir ve onunla ihticac edilmez",^[138] "Hafızlar, Medineli olması nedeniyle Yahya b. Sa'id rivayetinin Sa'id b. Ubeyd et-Tâî'den daha sahih olduğunu kabul etmektedir"^[139] ve "Ebû Harun el-Abdî, gerçekten zayıftır"^[140] gibi ifadeler bunlardandır. Neticede İbn Receb, bir

[133] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/150.

[134] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/174.

[135] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/174-175.

[136] Diğer bazı örnekler için bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/206-211 (32. hadis); 361-366 (39. hadis); 393-394 (41. hadis).

[137] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/394-395.

[138] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/158.

[139] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/232.

[140] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/240.

hadisin senedini yeri gelince uzun uzadıya ele alarak bazen doğrudan^[141] bazen de önde gelen hadis münekkitlerinden naklen cerh-tadil değerlendirmesi yapmaktadır.^[142]

v. Sıhhat Değerlendirmesi ve Tahric

İbn Receb, şerhinde yüz civarında hadisi çeşitli gerekçelerle eleştirmiştir.^[143] Hadisleri sahih, hasen, zayıf veya mevzû şeklinde değerlendirdiği gibi bazen de tahrirlerine yer vermesi rivayetlerin anlaşılmasında sıhhat unsuruna yönelik bir şerh ameliyesi olarak anlaşılabilir.

“Bu hadisin sıhhatinde şüphe vardır (وفي هذا الحديث نظر)”,^[144] “Bu rivayet hatalıdır (وهذه الرواية غلط)”,^[145] “Bu, Peygamber’den birçok zayıf tarikten rivayet edilmiştir (وقد روي هذا عن النبي من وجوه فيها ضعف)”,^[146] “Bu rivayetin isnadı, -mezkûr senedle bir hadis tahrir ettiği için- Müslim’in şartı üzere olsa da illetlidir (إنه على شرط مسلم لأنمخرج بهذا الإسناد بعينه حديثا لكن هذا الحديث إسناده قد قيل)”,^[147] “Bu hadisin Muaz’dan başka tarikleri olsa da hepsi zayıftır (وله طرق أخرى عن معاذ كلها ضعيف)”,^[148] “Ebû Nuaym bu hadisi merfu rivayet etmiştir, mevkuf tariki ise daha sahihtir (وخرجه)”,^[149] “Ebû Nuaym bu hadisi merfu rivayet etmiştir, mevkuf tariki ise daha sahihtir (وخرجه)”,^[149] ve “Mezkûr hadisler içinde sahih olmayan ve söyleyeni de belli olmayanlar vardır (واعلم أن من هذه الأحاديث المذكورة ما لا يصح ولا يعرف به)”,^[150] tarzındaki ifadeler, doğrudan rivayetlerin sıhhatine yöneliktir.

Şerhte hem sıhhat hem de kısmî tahrir olarak nitelenebilecek bazı ibareler de yer almaktadır. Mesela “Taberanî onu zayıf bir senedle nakletti (وخرج الطبراني بإسناد فيه)”,^[151] “Müsned’de zayıf isnadla geçmektedir (وفي المسند بإسناد ضعيف)”,^[152] “Bezzar’ın tahrir ettiği isnadla şüphe vardır (وخرج مسند البزار بإسناد فيه نظر)”,^[153] “Tirmizî onu zayıf bir isnadla nakletmiştir (وخرج الترمذي بإسناد فيه ضعف)”,^[154] “İmam Ahmed içinde meçhul bir ravinin bulunduğu senedde onu tahrir etmiştir

[141] Örnekler için bkz. İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/284, 331, 332, 377, 376, 394, 400, 446.

[142] Örnekler için bkz. İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 1/107, 161, 233, 258, 287, 361, 395, 507, 2/5.

[143] Bunların bir kısmı için, bk. Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî, 99-105 (dn: 781-855)*

[144] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/35.

[145] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/75.

[146] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/50.

[147] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/105.

[148] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/135.

[149] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/142.

[150] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 1/325.

[151] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/60.

[152] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/65.

[153] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/51.

[154] İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm*, 2/211.

(فيه جهالة وخرجه الإمام أحمد بإسناد)“^[155] “Bu, İmam Ahmed'in zayıf kabul ettiği mürsel bir rivayettir (ضعيف قد ضعفه الإمام أحمد و هذا مرسل)“^[156] ve “Ukaylî, İbn Ömer'den zayıf isnadla merfu olarak tahrir etmiştir (مرفوعا بإسناد ضعيف)“^[157] gibi değerlendirmeler bu kategoridedir.

3. Muhteva Açısından

İbn Receb, hadis metinlerinden hareketle izaha ihtiyaç duyan bazı noktaları açıklamaktadır. Bunlar ana hatlarıyla hadisin sebab-i vürûdu ve söyleniş hikmetleri, müşkilin izahı ve ihtilafın giderilmesi, garip kelimeleri izah ve kelime tahlilleri ile fıkıh, akîde, tasavvuf ve adâb gibi farklı alanlara dair yapılan değerlendirmelerdir.

1. Sebeb-i Vürûd ve Söyleniş Hikmetleri

Her ne kadar bu kitapta geçen hadislerin özellikleri itibarıyla sebebi vürûdları az işlenmiş olsa da yeri geldiğinde bunlara temas edilmektedir. Örneğin İbn Receb, “Size neleri yasaklarsam kaçının, neleri emredersem de gücünüz yettiği kadar yapın. Sizlerden öncekileri helâk eden şey, çok soru sormaları ve peygamberlerine karşı muhalefet etmeleridir.”^[158] hadisini açıklarken rivayetin sebab-i vürudunu ortaya koymak üzere şu tariki zikreder: “Resûlullah (s.a.v.) bir hutbesinde ‘Ey insanlar! Allah size haccı farz kıldı, haccediniz’ buyurmuştur. Bunun üzerine adamın birisi Resûlullah’a, ‘Ey Allah’ın Resûlü her yıl haccedecek miyiz?’ diye sordu. Resûlullah bu kişi sorusunu üç defa tekrarlayınca kadar sustu. Ardından ‘eğer evet deseydim vacip olacaktı’ buyurdu. ‘Gücünüz yettiği zaman hac yapınız, sizi bıraktığım hal üzere beni bırakınız; çünkü sizden öncekilerin helak olmasının sebebi, çok soru sormaları ve peygamberlerine muhalefet etmeleri idi. Size bir şey emrettiğimde onu gücünüz yettiğince yapınız, bir şeyi yasakladığımda ise onu terk ediniz.’ dedi.”^[159] Böylece o, başka rivayetlerden hareketle mezkûr hadisin sebab-i vürudunu bildirmektedir.^[160]

İbn Receb, şerh esnasında yer yer hadislerin söyleniş hikmetleri veya diğer bir ifadeyle sebab-i vürûdun arka planına işaret etmektedir. Örneğin “Resûlullah’ın arkasındaydım bana: ‘Evlâd, sana birkaç kelime öğreteyim. Allah’ın emir ve yasaklarını gözet ki, Allah da seni korusun. Allah’ı gözet ki onu karşında bulasın.

[155] İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/279.

[156] İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/317.

[157] İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/339.

[158] Buhârî, *İtisamu bi'l-kitab ve's-sünne* 4, Müslim, *Fezâil* 412; krş. İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/238.

[159] Müslim, *Fezâil* 412; krş. İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/238.

[160] İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm*, 1/74-75 (ameller niyetlere göredir); 152 (helal bellidir haram da bellidir)

Bir şey istediğinde Allah'tan iste... buyurdu.”^[161] İbn Receb, bu hadisin “bir şey istediğinde Allah'tan iste” bölümünü şerh ederken Allah'tan başkasından istemek ve dilencilik yapmak konusunu işlemektedir. Ona göre Allah'tan istemeyi emredip insanlardan talebi yasaklayan bazı ayet ve hadisler bulunmaktadır.

İbn Receb'e göre “Allah'tan bol nimet isteyin”,^[162] “Allah'tan bol nimet isteyin. Allah kendisinden istenilmesini sever”,^[163] “Allah'tan kim istemez ise Allah ona kızar”^[164] ve “Sizden biriniz bütün ihtiyacını, hatta ayakkabısının bağı koptuğunda onu da Allah'tan istesin”^[165] şeklindeki ayet ve hadisler, kulun yalnızca Allah'tan istemesini emretmektedir. Tekellüfe yol açacağı gerekçesiyle insanların insanlardan bir şey talep etmesinin doğru olmayacağı konusunda ise sahih pek çok hadis bulunmaktadır. İbn Receb, hadislerden hareketle konuyu şu şekilde incelemektedir: Mesela Resûlullah (s.a.v.), Ebû Bekir es-Sıddık, Ebû Zer ve Sevbân'ın da aralarında bulunduğu bir gruptan insanlardan hiçbir şey istememe konusunda biat almıştır. Onlar da değneği yahut devesinin yuları yere düşse bile başkasından kendilerine yardımcı olmalarını istemezlerdi. Bu tavrın gerekçesi, yalnızca Allah'tan istemenin arzu edilmesidir. Çünkü istemek; insanın kendisini aşağılaması, fakir ve miskin hale sokması istenilen kişiye ise güç izafe etmesi ve onun vasıtasıyla zararını gidermeyi arzulaması, talep ettiğine ulaşması ve menfaat temin etmesidir. Kişinin kendini bu şekilde aşağılaması ancak Allah karşısında olmalıdır. Çünkü ibadet edilmeye sadece O layıktır. “Allah sana bir sıkıntı verirse, o sıkıntıyı O'ndan başkası gideremez. Sana bir iyilik dilerse O'nun nimetini engelleyecek yoktur. O'nu kullarından dilediğine verir. O, bağışlayandır, merhametlidir.”^[166] ve “Allah'ın insanlara verdiği rahmeti önleyebilecek yoktur. O'nun önlediğini de ardından salıverecek yoktur. O güçlüdür, hakîmdir.”^[167] ayetleri, bunun apaçık delilidir. Ayetlerin yanı sıra başka âlimlerden de nakiller yapmak suretiyle konuyu açıklamaya devam eden^[168] İbn Receb'e göre Allah'tan başkasından istemek, adeta boyun eğmek manasına geldiği için yanlıştır. Müslüman ise Allah'tan başkasına boyun eğmemelidir.

Söyleniş hikmetine dair diğer bir örnek ise “İşin başı İslam, direği namaz ve zirvesi ise cihad”^[169] rivayetidir. İbn Receb, İslam'ın en yüksek değerlerinden birisi sayılan cihadın iki sebeple İslam'ın üzerine bina edildiği rükünlerden olmadığını ifade etmiştir. Birincisi; cihad cumhur ulemaya göre farz-ı kifâye olup rükünler gibi farz-ı ayn değildir. İkincisi ise cihad kıyamete kadar devamlı olmayıp

[161] Tirmizî, Sıfati'l-kıyame 59; Ahmed b. Hanbel, 1/293; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/459.

[162] Nisa, 32.

[163] Tirmizî, Deavât 116; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/478.

[164] Tirmizî, Deavât 2; Ahmed b. Hanbel, 2/442; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/479.

[165] Tirmizî, Deavât 2; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/479.

[166] Yunus, 107.

[167] Fâtır, 2.

[168] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/478-482.

[169] Tirmizî, İman 8.

yalnızca Hz. İsa (a.s.) gelene kadardır; çünkü o zaman sadece İslam dini kalacağı ve harb kalkacağından cihada ihtiyaç olmayacaktır. Ancak İslâm'ın üzerine bina edildiği rükünler böyle değildir, onlar kıyamet kopuncaya kadar müminler üzerine farzdır. Allah daha iyisini bilir.”^[170] İbn Receb bu gerekçelendirmenin ardından cihadın İslâm'ın rükünlerinden olmamasının sebebine dair zikrettiği hikmetleri de açıklayarak rivayetlerin söyleniş hikmetlerini gerekçeleriyle ortaya koymaktadır.

11. Müşkilin İzahı ve İhtilafın Giderilmesi

Bir kavram veya ifadenin problem arz etmesi manasındaki müşkilin izahı, hemen her şerhte görülen bir husustur. Şârih ise ilgili çalışmasında bu problemi çözmeye çalışır. Örneğin bir hadis-i kutsîde Allah Teâlâ: “Ey kullarım, ben zulmü kendime haram kıldım, sizin aranızda da zulmü haram kıldım. O halde birbirinize zulmetmeyiniz” buyurmaktadır.^[171] Bu hadis-i kudsîde Allah'ın hiçbir şekilde kullarına zulmetmeyeceği ifade edilmektedir. Ancak bu rivayet, “Allah Teâlâ yer-yüzünde ve gökyüzünde bulunanlara azap etse de onlara zulüm yapmış olmaz, şayet onlara merhamet ederse de Allah Teâlâ'nın merhameti, onların işledikleri amellerden daha hayırlı olur”^[172] rivayeti ile ilk bakışta teâruz etmiş gibi görünmektedir. Fakat İbn Receb, bu durumu izah sadedinde ilgili hadisin senedinde ilmiyle meşhur olmayan Vehb b. Halid'in yer alması sebebiyle rivayette şüphe bulunduğu dikkat çeker. Ayrıca ona göre hadisten şu da anlaşılabilir: “Allah Teâlâ kullarına zulüm yapmak istese, onlara azap edeceği şekilde kaderler takdir eder, kullar da bu kaderlerini işlediğinde Allah Teâlâ onlara zulmetmiş olmaz. Allah Teâlâ'nın kullarının fiillerini yaratması ve kulların işledikleri fiillerde zulüm bulunması, O'nun zulümle nitelenmesini gerektirmez. Benzer şekilde kulların kötü işler yapmaları sonucunda bunları, Allah'ın yaratmış ve takdir etmiş olmasıyla da Allah Teâlâ kulların bu olumsuz fiilleriyle nitelenemez. O, sadece kendi bildirdiği fiilleriyle vasıflandırılabilir kullarının yaptıkları ise onun yaratması ve onun işleviyle gerçekleşir.”^[173] Nihayetinde ilk bakışta iki hadis arasında bir teâruz bulunduğu zannedilse de İbn Receb, hem metin hem de sened üzerinden yaptığı tahlillerle bu problemi gidermektedir.^[174]

Kitapta dinin ana konularıyla alakalı seçme hadisler derlendiği için ihtilaf konularına fazla değinilmemektedir. Bununla birlikte rivayetlerin farklı tarihleri arasında yanlış anlaşılmaya sebebiyet verebilecek bazı takdim ve tehirlerin bulunması, bunların izahını gerekli kılmaktadır. Örneğin “Yaratılışınız ana rahminde nutfe olarak kırk günde, sonra kırk günde alâka ardından aynı sürede et parçası olur.

[170] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/152.

[171] Müslim, *Birr* 55; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/32.

[172] Ebu Dâvud, *Sünnet* 17; İbn Mâce, *Mukaddime*, 10; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/35.

[173] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/35-36.

[174] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/262-269 (haram yiyenden amellerin kabul edilmemesi); 517-518 (sadece farz ibadetleri yapmak).

Sonra bir melek gönderilir, cenine ruhunu üfler ve şu dört kelimeyi yazması emredilir. Bunlar kişinin rızkı, eceli, ameli ve bahtiyar (saîd) mı yoksa bedbaht (şakî) mı olacağıdır.^[175] İbn Receb'e göre buradaki dört hususa dair "lafızlarının tertibinde" tarikler arasında farklar mevcuttur. Mesela Buhârî rivayetindeki "melek ona gönderilir, dört kelimeyi yazması emredilir ve sonra ruhu üflenir" ifadesine göre, ruhun üflenmesi dört kelimenin yazılmasından sonraya bırakılmıştır. Beyhakî'nin tahrir ettiği bir rivayet ise "Melek gönderilir ve ona ruhu üflenir. Ardından dört kelimeyle emrolunur"^[176] şeklindedir. Dolayısıyla bu rivayette ruhun üflenmesi dört kelimenin yazılmasından öncedir.^[177] İbn Receb'e göre ilk bakışta problemlili görünen bu durumun sebebi, ravilerin hadisi anladıkları şekliyle manen rivayet etmeleri veya sıralamaya dikkat etmeksizin aktarmalarıdır.^[178] Bazı âlimler ise bu rivayetler ile mezkûr İbn Mesûd tarikini cem ederek dört kelimenin yazılmasının bir kısmının semada bir bölümünün de ana rahminde olacak şekilde iki defada olduğu kanaatinde. Nihayetinde İbn Receb'in tercihinin göre bu bir defada gerçekleşmiştir ve dört kelimenin (bazılarına ilk kırk günden sonra bazılarına ise üçüncü kırk günün ardından yazılacak şekilde) ceninden cenine farklılık göstermesi ihtilafa sebebiyet vermiş olabilir.^[179] İbn Receb bu örneklerde olduğu gibi şerhinde hadislerdeki ihtilafıya yönelik yer yer açıklama yaparak ilk bakışta teâruz izlenimi veren yanlış anlamaları gidermeye çalışır.^[180]

III. Garip Kelimeleri İzah ve Kelime Tahlilleri

İbn Receb, mukaddimede belirttiği gibi 'kelimeleri açıklamak ve özlü sözleri izah etme' amacına uygun olarak yeri geldiğinde bazı garip kelimeleri açıklamaktadır. Bu bağlamda kelimenin durumuna göre bazıları detaylı, bazıları ise kısaca açıklamaktadır. Örneğin İbn Receb, 30. hadisin şerhinde temas edilen bir rivayetdeki "المتنع = el-mutenetti kelimesini, 'kendisini ilgilendirmeyen bir konuda derinlemesine araştırma yapan kişi';^[181] 31. rivayetdeki "الزهد = ez-zühd sözcüğünü ise 'küçümseme sebebiyle bir şeyden yüz çevirmek, onu basite almak, arzu ve isteği bertaraf etmek' şeklinde açıklamaktadır. Bu bağlamda o, "شيء زهيد = şeyun zehîdun kullanımının, 'az bir şey, önemsiz bir şey' manasına geldiğini belirtir.^[182] 35. hadisin şerhinde zikredilen bir rivayetdeki "غمص الناس = ğamsu'n-nâs terkinin 'in-

[175] Buhârî, Bed'ü'l-halk 6; Müslim, Kader 1; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/153.

[176] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 7/691-692.*

[177] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/162.

[178] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/162-163.

[179] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/166.

[180] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/524, Ayrıca bkz. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/97-98, 105, 326, 2/16-25, 74, 96-98, 110, 118-121.

[181] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/171.

[182] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/179.

sanları hakir görüp aşağılamak ve tahkir etmek';^[183] 46. hadisin şerhindeki “المفتر” = el-mufter kelimesinin ise ‘bedeni uyuşturan, ancak içki kadar sarhoş etmeyen şey’^[184] anlamına geldiğini açıklamıştır. İbn Receb, benzer şekilde garip kelimelerle ilgili pek çok örnek zikretmektedir.^[185]

İbn Receb, kimi zaman da kelimelerin lügat manaları yanında bunların tahlillerini yapmaya girişir. Örneğin İbn Receb, 18. hadisin şerhindeki ayette yer alan “المغفرة”= el-mağfire”yi şöyle açıklar: “Günahlar affedilmeye muhtaçtır. Böylece sahipleri şerlerinden kurtulurlar. “el-mağfire” ile “et-tekfir” kelimeleri yakın anlamdadır. “المغفرة” = el-mağfire, günahları örten ve ayrıca günahları örtterek onların şerrinden korumak” anlamındadır. Başa sarılan her şeye miğfer denmemesine rağmen, harp sırasında başı örterek koruyan zırha “مغفر = miğfer” denilir. Allah Teâlâ'nın meleklerden haber verdiği üzere onlar, tövbe eden müminlere mağfiret ve günahlardan korunma talep ederler. “كفر = küfür” de gizlemek ve örtmek manasında aynı anlamı ifade eder.”^[186]

35. hadisteki “ولا تتاجشوا” = ve la tenâceşû'dan türeyen ‘النجش’= en-neceş, bir şeyi kandırarak, aldatarak ve hile yaparak beğendirmek ve ona yöneltmektir.’ Alışverişte de bu manadadır ve lügatte avını yakalarken hileye ve kandırmaya başvurması sebebiyle avcıya da ‘nâciş’ denilmektedir. Bu durumda hadis, “birbirinizi kandırmayın, birbirinize karşı aldatarak, hile yaparak muamelede bulunmayın” manasına gelir.^[187] 16. hadisteki “الغضب” = el-ğazab, bir şeyin vuku bulması endişesiyle kalpteki kanın eziyet veren sıkıntıya karşılık yükselmesi veya sıkıntı veren şeyin gerçekleşmesinin ardından buna sebep olana karşı intikam talebidir. Gazap sonucunda pek çok haram, adam öldürme gibi zulümler işlenir hatta küfre götüreceği bazı kötü sözler dahi sarf edilir.”^[188] İbn Receb, 18. rivayetin şerhinde “و إنما وصف الخلفاء بالراشدين” = halifelerin, ‘râşid’ şeklinde nitelenmesini “onlar, hakkı bilmişler ve hakkaniyetle hüküm vermişlerdi” sebebine bağlar. *Râşid*, ‘el-ğâvî’nin zıttıdır. “الغاوي” = el-ğâvî ise ‘hakkı bildiği halde onun hilafına hareket etmek’ manasında kullanılır ki bu durumda iki kelime zıt anlama gelmektedir.”^[189]

[183] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/275.

[184] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/464.

[185] Örnekler için bkz. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/109, 210, 488, 441, 92, 194, 288, 307, 510, 511; 2/17, 18, 20, 23, 24, 25, 58, 59, 98, 97, 111, 117, 120, 128, 171, 264, 268, 275, 286, 356, 367, 512, 497.

[186] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/442.

[187] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/264. Ayrıca bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/25 (sabr), 120 (sünnet), 524 (nafile).

[188] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/369.

[189] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/126.

iv. Fıkıh Usûlü Konularına Değınmesi

İbn Receb, hadisleri şerh ederken zaman zaman fıkıh usulü konularına değınmektedir. Hadisi anlamada fıkıh usulünden de haberdar olmak gerektiğı zımnen vurgulanan bu bölümde, İbn Receb'in üzerinde durduğı bazı konular dikkat çekmektedir. Bunlar; "Âlimlerin İhtilaf Etme Sebepleri", "Nesih Konusu",^[190] "Kıyasu'l-Aks'tan Söz Etmesi", "İlhamın Delil Olup Olmayacağı",^[191] "Dört Halifenin İcması Meselesi", "Seddü'z-Zerâi' Konusu"^[192] ve "İkrah ve Hata Meselesi"^[193] dir. Bunlardan temsil kabiliyeti yüksek üç tanesi incelenecektir.

a. Âlimlerin İhtilaf Etme Sebeplerine Değınmesi

İbn Receb, "Helal apaçıktır. Haram da apaçıktır. İkisi arasında şüpheli işler vardır..."^[194] hadisinin şerhinde "Genel itibariyle Allah ve Resûlü'nün helal ve haram olarak belirledikleri her şey, apaçık beyan edilmiştir. Ancak bazıları diğerlerinden daha açık olabilmektedir. Meşhur olanlar ve dinde zaruri olarak bilinmesi gerekenlerde şüphe edilecek bir durum yoktur. Zira İslam'ın bulunduğu bir toplumda bunlardan haberi olmayan olamaz. Ancak fazla meşhur olmayan bazı konular, âlimler tarafından bilinmektedir ve onlar bunların helal ve haram oluşunda icma ederler. Bunun dışında âlimler arasında da meşhur olmayan konular bulunabilir. İşte, helal veya haram olma konusundaki ihtilaf burada devreye girmektedir. Bu noktadaki ihtilaf; a. Konu hakkındaki nassın gizli kalması ve çok az kişinin bunu haber vermesi, b. Konu ile ilgili iki ayrı nassın bulunması, c. Meseleyle alakalı açık bir nassın bulunmaması ve d. Konuya dair hem emir hem de yasağın bulunması gibi sebeplerle gerçekleşebilir. İbn Receb, bu ifadelerden sonra 'asında ihtilaf sebepleri bu saydıklarımızdan daha fazladır' diyerek şerhine devam etmektedir.^[195]

b. Kıyasu'l-aks'tan Söz Etmesi

Müslim'in Ebu Zer'in rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah (s.a.v.) "...emri bi'l-ma'ruf sadakadır, nehyi ani'l-münker sadakadır, helal yolla kişinin hanımına yaklaşması sadakadır" deyince, Sahâbe "Ey Allah'ın Resûlü, bizden birimiz şehveti için hanımına yaklaşınca ondan sadaka sevabı alır mı?" diye sorar. Resûlullah (s.a.v.), "O kişi bunu haram yolla yapsa ne olurdu? Günah işler miydi?" diye sorar ve ardından: "İşte aynı şekilde helal yolla bunu yapınca da kendisine mükafat vardır"

[190] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/329 (Müslüman kanının akıtılmasının helal olduğu durumlar); 522-523 (farzları işleyen cennete girmesi);

[191] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/104.

[192] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/209.

[193] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/366-376.

[194] Buhârî, İmân 39; Müslim, Musâkât 107; Tirmizî, Büyü; 1; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/193.

[195] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/196-197.

buyurur.^[196] İbn Receb bu hadisin, “o kişi haram yolla bunu yapsa ne olurdu?” bölümünü kastederek, bu tür ifadelerin usûl âlimleri tarafından “kıyasu'l-aks” olarak tanımlandığını belirtmektedir.^[197] Bu konudaki başka bir örnekte ise İbn Mesûd'un “Resûlullah (s.a.v.) bir kelime söyledi ben de başka bir kelime söyledim.” Resûlullah: “kim Allah'a bir şey ortak koşarak ölürse o ateşe girer” buyurdu. Ben de “Kim Allah'a ortak koşmaksızın ölürse o cennete girer dedim”^[198] ifadesinden sonra İbn Receb, bu misalde de İbn Mesûd'un hadisten kıyasu'l-aks yoluyla hüküm çıkarttığını belirterek bu şekildeki bir kıyasın delil olarak kullanılabileceğine vurgu yapmaktadır.

c. Dört Halîfenin İcması Meselesi

Ebü Dâvûd ve Tirmizî'nin tahric ettikleri 'İrbâz b. Sâriye'nin rivayet ettiği hadiste Resûlullah (s.a.v.): “Size Allah'a isyandan sakınmayı üzerinize emir olan kimse köle de olsa sözünü dinleyip itaat etmeyi vasiyet ederim. Çünkü ömrü olanlar birçok ihtilâflar görecektir. O zaman sünnetime ve hidayet üzere olan râşid halîfelerin sünnetine sarılınız. Sünnetlere dişlerinizi sıkarak sarılınız. Dini işlerde sonradan uydurulanlardan sakınınız. Çünkü her bid'at dalâlettir” buyurmuştur.^[199] İbn Receb bu hadisi şerh ederken imamet konusundaki bazı rivayetlerin zikrettikten sonra râşid halîfeler dönemini ve halîfelerin önemini inceler. Ardından dört halîfenin icması konusunda “Sahâbenin muhalefetine rağmen dört halîfenin ittifak etmeleri icma yerine geçer mi, yoksa sadece delil mi kabul edilmelidir? Ve şayet dört halîfeden bazıları bir şey söylese ve onlara halîfelerden kimse muhalefet etmese, ancak sahâbeden onlara muhalefet edenler olmuş olsa, bu durumda halîfelerin sözü öne alınmalı mıdır? şeklinde sorular sorarak bu konularda âlimler arasındaki ihtilâfları zikreder.^[200]

[196] Müslim, Salâtu'l-musafir 84; Ahmed b. Hanbel, 5/167; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/56.

[197] Kıyasu'l-aks: “Kitap, sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek” demektir, bk. Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 110.

[198] Müslim, İman 150; Ahmed b. Hanbel, 1/425; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/66.

[199] Ebu Dâvud, Sünnet 6; Tirmizî, İlim 16; İbn Mâce, Mukaddime 6; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/109.

[200] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/123. *Muhakkik, İbn Receb'in bu görüşünü dipnotunda eleştirmekte ve eleştirisinde şöyle demektedir: “Nasıl olur da hakkında mekruh olduğuna dair bile hadis bulunmazken haram olduğunu söyler? Tabiiin ileri gelenlerinden çoğu bu oyunu oynamıştır. Sa'id b. Cubeyr, Muhammed b. Sîrîn, Hişâm b. Urve, eş-Şa'bî ve diğerleri, bk. Beyhakî, Sünen, X, 211-212; Münzirî et-Terğîb ve't-terhib'inde şöyle demektedir: ‘Cumhur âlimler tavla oynamanın haram olduğunu söylemişlerdir. Bizim ashaptan bazıları haram olmasında icma olduğunu nakletmişlerdir. Ancak satranç konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları satrancın helal olduğunu çünkü satranç oynayanlar bununla beraber harp ve hilelerine karşı hazırlanmış ve ondan yararlanmış olurlar. Satranç oynamanın helal olmasında üç şart ileri sürülmüştür. Bunlar: namazını satranç sebebiyle geciktirmemek, içerisinde kumar manasında durum oluşturmamak, oyun sırasında ağızından kötü sözler sarf etmemek. Kim bu şartlar dışına çıkarak bu oyunu oynarsa şahadet kabul olmaz. Şafîî ise satrancın mekruh olduğunu söylemiştir. Âlimlerden bazıları da tavla gibi satrancın da haram olduğunu söylemişlerdir. Satrançla ilgili hadisler söylenmiş ise de bunlardan sahih veya hasen olanını bilmiyorum’ demiştir.”*

v. Bazı Fıkhî İstinbatlar

“Satranç Oyunu Hakkında Fıkhî Görüşünü Belirtmesi”, “Nesep Yoluyla Haram Olanlara Değini”,^[201] “Hadisteki Genel Hükümün İstisnalarını Bildirmesi”, “İbn Ömer’in Boşadığı Hanımına Geri Dönmesini Değerlendirmesi”,^[202] “Ayetten Fıkhî Hüküm Çıkartması”, “Miras Hukuku Konusunu İşlemesi”^[203] ve “Allah’ın Haram Kıldığı Şeylerin Kullanılması”^[204] başlıklarıyla örneklendirilebilecek istinbatlardan temsil kabiliyeti yüksek üç örneği zikredeceğiz.

a. Satrancın Hükümü

İbn Receb, Yemen’deki içeceklerin hükmünün sorulduğu “sarhoşluk veren her şey içkidir.”^[205] hadisinin şerhinde konuyu ele alırken tavla ve satrancın hükmüne de değinmektedir. Ona göre “Oyunlar, sarhoşluk veren içecekler gibi insanları Allah’ı zikretmekten ve namazdan alıkoyar ve böylece oyun oynayan kişinin kalbinde oyunun etkisi yerleşir hatta kişi, zihninde her an oyunu canlandırmaya başlar. Bu sebeple Ali (r.a) bir topluluğun yanından geçerken satranç oynadıklarını görünce onlara İbrahim’in (a.s) babası ve milletine söylediğini anımsatacak bir ifade kullanarak “Bu tapınıp durduğunuz heykeller nedir?” der. Hz. Ali’nin bu şekilde ağır bir ifade kullanmasının nedeni oyun oynamayı “İçki bağımlısı, puta tapan gibidir.”^[206] rivayetine benzetmesidir. Çünkü kalb bu işle meşguldür ve puta tapan nasıl puta tapmayı bırakamıyor ise içki içen de içkisini bırakamamaktadır. İbn Receb’e göre bu oyunların haramlığının illeti de “insanları Allah’a ibadet etmekten O’na sevgi beslemekten, O’ndan korkmaktan, O’na yalvarmaktan, O’na dua etmekten alıkoymasındır. Nitekim Hz. Ali’nin (r.a) de satranç oynayanlara ‘Siz bunun için mi yaratıldınız?’ diye sorması, satrancın Allah’ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoyması sebebiyle haramlığından ileri gelmektedir.”^[207]

b. Genel Bir Fıkhî Hükümün İstisnalarına İşaret

İbn Receb, “Müslümanın kanının akıtılması; evli veya dulun zina etmesi, kasten adam öldürenin kısasla öldürülmesi ve kişinin dinini terk edip cemaatten ayrılması dışında helal olmaz.”^[208] hadisini değerlendirir. O, bu rivayeti “kasten adam öldürenin kısasa göre öldürülmesi” bölümünün şerh ederken babanın öğ-

[201] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/438-444.

[202] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/189.

[203] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/419-437.

[204] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/447-455.

[205] Buhârî, Meğâzî 60; Müslim, Eşribe 7; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/456.

[206] İbn Mâce, Eşribe 3.

[207] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/233, 266, 267, 2/458-459.

[208] Buhârî, Diyât 6; Müslim, Kasâme 25; Ahmed b. Hanbel, 1/382; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/311.

lunu, hür birisinin köleyi, müslümanın kafiri ve bir adamın kadını öldürmesi gibi durumların bu genel hükmün istisnalarını oluşturduğuna belirtir.

c. Ayetten Fıkhî Hüküm Çıkartması

Yukarıda ifade edildiği üzere şerh sırasında pek çok ayetten yararlanan İbn Receb, bazen de fıkıhçı kimliğiyle ayetlerden hükümler çıkartmaktadır. Örneğin “Hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır”^[209] ayetiyle ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: “Boşanmış bir kadın çocuğunu emzirmek istediğinde, buna misli ücret mukabilinde talip olunca babaya düşen bunu reddetmemesidir. Annesi dışında emzirmeye talip başkası bulunsun veya bulunmasın bu böyledir, Ahmed b. Hanbel de bu görüştedir. Şayet anne misli ücretten daha fazlasını talep eder de baba emzirecek başka birisini bulabilirse babanın, boşanmış annenin emzirme talebine icabeti zorunluluğu değildir. Çünkü annenin bu talebindeki amaç, -ayeti dikkate aldığımızda artık- babaya zarar vermektir. Ahmed b. Hanbel'den bu son görüş de nakledilmiştir.^[210] Bahsi geçen üç örneğin dışında da İbn Receb, kitabının pek çok yerinde sırası geldikçe fıkıh konularına değinmektedir.^[211]

vi. Farklı Alanlar: Akide, Tasavvuf ve Adâb

a. *Akide*: İbn Receb, “Dört nitelik kimde bulunursa o münafıktır. Kimde bunlardan birisi bulunursa, o da bunu terk edinceye kadar nifak özelliğine sahiptir...”^[212] hadisinin şerhinde nifaktan bahseder ve onu ikiye ayırır. Birincisi, kişinin Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman eder gibi görünmesine karşın aslında bunların hepsinin veya bir kısmını kabul etmemesi anlamındaki *büyük nifak*tır. İşte bu, peygamberimiz zamanında mevcut olan ve hakkında ayet inen nifaktır. İkincisi ise *küçük nifak*tır. Amelî olan bu nifakta kişi salih birisi gibi gözükmesine rağmen kalbinde farklı niyetler taşımaktadır. Bu nifakın esasları, hadiste zikredilen beş unsura dayanmaktadır. Bunlar: 1. Bir kişinin kendisini tasdik eden birisiyle konuşurken ona yalan söylemesi, 2. Vaad ettiği zaman vaadine muhalefet etmesi (bu da iki çeşittir), 3. Münakaşa yapınca haktan ayrılıp aşırı gitmesi ve kasıtlı olarak hakkı batıl, batılı hak görmesi, 4. Vaad edince ahdini bozması ve 5. Emanete hıyanet etmesi. İbn Receb, aslında bir inanç konusu olan nifakı, ayet ve hadisler ışığında geniş bir şekilde maddeler halinde işleyerek

[209] Bakara, 233.

[210] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/215.

[211] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/273. Ayrıca bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/65, 87, 88, 91, 84, 136, 177, 196, 328, 189, 233, 266, 267, 312, 315-317, 322, 377, 382, 2/153, 159, 164, 212-215, 231, 240, 253, 269, 320, 343, 359, 367, 370, 447, 449, 458, 481, 438, 367-368, 465.

[212] Buhârî, İmân 24; Müslim, İmân 106; Ahmed b. Hanbel, 2/189; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/480.

ayrıntısıyla izah etmektedir.^[213] Diğer taraftan yer yer amel-riya ilişkisi,^[214] istiğfar^[215] ve evliya bahsi^[216] gibi diğer akide konularına da değinir.

b. Tasavvuf: İbn Receb, yeri geldiğinde keramet benzeri bazı tasavvufi konulara da değinmektedir. Örneğin o, bu çerçevede meşhur "...Cebraîl (a.s.) Resûlullah'a :“İhsan hakkında bana bilgi ver” diye yine sordu. Resûlullah (s.a.v.): “İhsan; sanki görüyormuşsun gibi Allah'a ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da, O seni görüyor...”^[217] şeklindeki Cibril hadisine değinir. İbn Receb'e göre seleften bazı âlimler, bundan maksadın 'Kim Allah'ı görürcesine ibadet ederse o arif kişidir. Kim de Allah onu görüyormuşçasına ibadet ederse bu kişi ihlaslı kişidir' şeklinde iki makama işaret ettiğini ifade ederler. *İhlas makamı;* kişinin ibadet ederken Allah'ın kendisini görüyormuşçasına, onun işlerini takip ettiğini ve ona yakınlaştığını varsayarak Allah'a ibadet etmesidir. Kul amelinde kendisini bu şekilde hazır hissederek ameline devam edince ibadetinde Allah'a karşı ihlaslı olmuş olur. Çünkü bu durumda Allah'ın dışında başka şeylere ilgi duymaz ve sadece ameliyle meşgul olur. *Müşahede makamı;* Allah'ı görmüşçesine kulun kalbiyle Rabbine yönelerek ibadet etmesidir. Bu, kalbin iman nuruyla nurlanması ve basiret sahibi olması demektir. Onun için gayb sanki maddi bir hale dönüşmüş gibi olur. İşte bu, Cibril (a.s) hadisinde işaret edilen ihsan makamıdır ve bu durumdaki kişiler basiretlerinin kuvvetine göre farklılık arz ederler.^[218]

İbn Receb, tasavvufla ilgili zühd^[219] benzeri farklı konulara da yer vermektedir. Bazı keramet örneklerini zikretmesi de bu kapsamdadır. Mesela bir kadın, Saîd b. Zeyd'e ait bir arazinin aslında kendisine ait olduğunu Saîd'in ise bu araziye işgal ettiğini iddia etmiştir. Saîd b. Zeyd de bu iddia üzerine “Allah'ım eğer yalan söylüyorsa onun gözlerini kör et. Onu arazisinde öldür.” şeklinde dua etmiştir. Bunun üzerine kadının gözleri kör olur ve bir gece arazisinde dolaşırken su kuyusuna düşmesi sonucunda ölür.^[220] Bir başka örnekte Enes b. Malik'e Basra'da bulunan arazisinin susuz kaldığı haber verilince Hz. Enes abdestini alarak araziye çıkmış ve iki rekât namaz kılmış ardından dua etmiştir. Bunun üzerine yağmur yağmış ve yağmur suları onun arazisi dışına fazla taşmadan arazisini sulamıştır.^[221] Diğer bir misal ise duası kabul olan ve ölünceye kadar Haccac'ın işkencesine sabreden Saîd b. Cübeyr ile ilgilidir. Onun küçükken ötüşüyle kendisini namaza kaldıran bir ho-

[213] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/481-495.

[214] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/79.

[215] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/411.

[216] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/336-337.

[217] Müslim, İmân 1; Ahmed b. Hanbel, 8/27, 51, 52, 53; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/93.

[218] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/129.

[219] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/95-196.

[220] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/350.

[221] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/351.

rozu vardı. Horoz bir gece bağırmadığı için o da namaza kalkamamıştı. Bu durum Saîd'in zoruna gitti ve horozuna hitaben "Ne oldu sana Allah sesini kessin" dedi. Bundan sonra horoz gerçekten de bir daha ötmedi. Bunun üzerine annesi "Aman oğlum! Bundan sonra hiçbir şeye beddua etme" dedi.^[222]

c. *Adâb*: İbn Receb, hadislerin şerhinde okuyucuyu bilinçlendirmek üzere İslâmî terbiye ve adâb denilebilecek bazı prensiplere dair açıklamalar yapmaktadır. Örneğin "...Birbirinize sırt çevirip dargın durmayınız. Birinizin pazarlığı üzerine bir kısmınız pazarlık yapmasın. Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz. Müslüman, müslümanın kardeşidir, ona zulmetmez, onu yardımsız bırakmaz, ona yalan söylemez ve onu hakir görmez. (Üç kere göğsüne işaret ederek) takva işte buradadır. Kişiye günah olarak müslüman kardeşini hakir görmesi yeter. Müslümanın her şeyi kanı, malı, ırzı müslümana haramdır."^[223] rivayetini ele alalım. İbn Receb'e göre burada müslümanların dünya işleri dolayısıyla birbirlerine dargın kalmalarının yanlışlığı vurgulanmıştır. Ancak dini bir mesele sebebiyle üç günden fazla küs kalmakta bir sakınca yoktur. Zira Resûlullah, katı bid'atçilere ve kendi hevâsına göre insanları yönlendirenlere boykot uygulamıştır, hanımlarından da bir ay uzak durduğu olmuştur. Ahmed b. Hanbel, dargınlık konusunda bu kanaattedir. Hattabî de terbiye etmek amaçlı olmak kaydıyla babanın çocuğuna, kocanın da hanımına üç günden fazla dargın durmalarına cevaz vermiştir.^[224]

"Kim Allah'a ahiret gününe iman ederse ya hayır söylesin yahut sussun..." rivayeti meşhurdur.^[225] İbn Receb'e göre ne konuşmak, ne de susmak mutlak manada emredilmiş değildir. Bununla birlikte mutlaka hayrı söylemek, şer konusunda ise susmak gerekir. Selef âlimleri, çoğu zaman nefse yük olduğu için şerde ve mâlâyânî şeylerde sükût etmeyi tavsiye etse de insanlar, çoğunlukla bu yanlış düşerler. İşte selef-i sâlihîn, kendilerini ilgilendirmeyen konularda susma gayesiyle nefisleriyle mücadele ederek nefsin hastalıklarını tedavi ediyorlardı.^[226] Nihayetinde İbn Receb'e göre her şey hakkında konuşmak da sükût etmek de hoş karşılanmadığı için aslında o burada konuşma usûl ve adabına işaret etmiştir. Diğer taraftan o çeşitli vesilelerle bu çerçevede kişinin nefesine karşı tutumu,^[227] dua adabı ve kabul şartları^[228] gibi konulara da temas etmektedir.

[222] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/354-355.

[223] Müslim, *Birr* 32; Ahmed b. Hanbel, 2/277; krş. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/257.

[224] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 2/269.

[225] Buhârî, *Edeb* 31; Müslim, *İmân* 77.

[226] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/341.

[227] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/309-310.

[228] İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, 1/271-273.

SONUÇ

İlim tahsili başta olmak üzere hayatının büyük bölümünü Dımaşk'ta geçiren İbn Receb, ülkemizde daha çok *Câmiu'l-ulûm* isimli şerhiyle tanınan bir şahsiyettir. Mukaddimede eserinin telif gayesini “sadece küllî hadislerin içerdiği nebevî lafızları açıklamak” olarak niteleyen müellif, buna bağlı kalarak niyet hadisinden tevekkül ve zikre kadar İslâm'ın temel prensipleri sayılabilecek elli câmi/cevâmî rivayeti şerh etmiştir. Şerhte çoğunlukla Buhârî ve Müslim'in tahrir ettiği hadisleri açıklarken yaklaşık 100 müellif ve eserine doğrudan atıf yaptığı gibi bazen de alıntı yaptığı kaynağa işaret etmeksizin sadece müellif adını zikretmektedir.

İbn Receb, rivayetlerin şerhinde öncelikle ilgili hadisin farklı tariklerine temas ettikten sonra konusuyla alakalı aynı anlamdaki benzer rivayetleri sıralamaktadır. Açıklamalarda ayetlerle istişhad edildiği gibi ilgisine binaen sahâbe, tâbiün ve selef-i sâlihîn'in sözlerine de atıf yapılmaktadır. Bunlardan yapılan alıntılar; özlü ve hikmetli sözlerin yanı sıra yaşanmış olaylar, rüyalar, doktorlar gibi konunun uzmanlarından işine yarayacak bilgiler, şiirler hatta İsrailî haberler tarzında zengin içeriğe sahiptir. İbn Receb, ihtiyaç duyulan yerlerde kelime manalarını İbn Ubeyde gibi meşhur dil âlimlerinden referansla izah etmektedir. Hadisleri konusuna göre ele alan müellif, akîde ile ilgili bir mesele olduğunda bu hususları, ahlâk ve adâba dair ise ona göre derinlemesine izah etmektedir. Fikhî bir kural veya hüküm içeren rivayeti ise mezhep farklılıklarına bile girecek şekilde detaylıca işlemektedir. Örneğin günümüzde bile zaman zaman gündeme gelen satranç hakkında kanaatini delillendirmesi ve miras hukuku konularına girmesi bunlardandır. Diğer taraftan “âlimlerin ihtilaf sebepleri”, “ilhamın delil olup olmayacağı” ve “dört halifenin icması meselesi” gibi hususlar ise fıkıh usûlüyle alakalı temas edilen konular arasındadır.

Yukarıda belirtildiği üzere öncelikle teknik açıdan tahlil edilen hadisler, ana hatlarıyla sened ve metin açısından ele alınmaktadır. İsnad incelemesi; varsa seneddeki kapalılığın yani müphem ismin açıklaması, raviyi tanıtmaları, muhaddislere yönelik eleştirileri ve ravileri cerh-ta'dil yönünden değerlendirmesi, sıhhatini incelemesi ve bazı tahriclere yer vermek şeklindedir. Metin yani muhteva incelemesi ise sebep-i vürûd ve söyleniş hikmetleri, tarikler/rivayetler arası müşkilin izahı ve ihtilafın giderilmesi, garip kelimeleri izah ve kelime tahlilleri, bazı fıkıh usûlü konularına değinmesi ve bazı fikhî istinbatlar ile akîde, tasavvuf ve adâb gibi farklı alanlardaki tecrübeyi paylaşım şeklindedir.

Yazar Katkı Oranları:

Çalışmanın Tasarlanması (Design of Study) : MS(% 50), AE(% 50)

Veri Toplanması (Data Acquisition) : MS(% 50), AE(% 50)

Veri Analizi (Data Analysis) : MS(% 50), AE(% 50)

Makalenin Yazımı (Writing up) : MS(% 50), AE(% 50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu (Submission and Revision) : MS(% 50), AE(% 50)

KAYNAKÇA

- AcLûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzlû'l-ilbâs ammâ'stehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*. thk. Yusuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed. 2 Cilt. Dimaşk: Mektebetü İlmî'l-Hadîs, 1421/2000.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Kandemir, M. Yaşar. "Cevâmiu'l-kelim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/440. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Dâvûd es-Sicistânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kırk Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/467-470. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kütüb-i Sitte ve şerhleri. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî'd-duafâ*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsine hadîsen min cevâmi'l-kilem*. thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrahim el-Bâcis. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.
- Kallek, Cengiz. "İbn Receb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/243-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Müneccid, Selâhaddin. *Mu'cemü'l-müerrihine'd-Dimaşkiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1398/1978.
- Opus, Bahadır. *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadîs Şerçiliği (Fethü'l-Bârî Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Suiçmez, Muhammed. *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Hadîs Şerhçiliği*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Şaban, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.